

Valuch Tibor
A MAGYAR MŰVELŐDÉS
1948 UTÁN

A POLITIKA SZEREPE A KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI
FOLYAMATOKBAN

A társadalomban végbemenő szerkezeti változások szoros összefüggést mutatnak a művelődési viszonyokkal, a kultúra szerepének és helyzetének átrendeződésével. A II. világháború befejeződését követő, rövid demokratikus periódus után 1948-ra egyértelművé vált, hogy a polgárosodási folyamatok kibontakoztatására, a társadalmi önszerveződések autonómiájának fenntartására, a koalíciós időszak kulturális sokszínűségének megőrzésére nincs lehetőség. Helyébe egy olyan, a marxizmus-leninizmus platformjára épülő társadalom-, kultúr- és művelődéspolitikai lépett, aminek legfőbb célja a társadalom totális ellenőrzésének kialakítása, az egyes társadalmi csoportok homogenizálása, az önálló társadalmi-kulturális kezdeményezések felszámolása volt. Ennek érdekében a kommunista politikai berendezkedés igyekezett uniformizálni a kultúrát, és központi ellenőrzés alá vonta az élet legkülönbözőbb területeit. Ezt a törekvést szolgálta a helyi és országos egyesületek, művelődési egyletek, olvasóköri, szövetségek, szervezetek megszüntetése, az irodalmi, művészeti pluralizmus felszámolása, az önálló irányzatok megjelenési lehetőségének akadályozása éppen úgy, mint a marxista esztétika egyeduralgódóvá tétele, a gyakorlatilag megfoghatatlan és értelmezhetetlen úgynevezett „szocialista művelődési eszmény” piederesztálra emelése, az oktatási rendszer átalakítása.

A II. világháború befejeződését követő években a Szovjetunió érdekszférájába került ország – 1948-tól gyorsuló léptekkel haladt az egypárti diktatúra, a társadalmi gazdasági, szellemi élet totális alávetettsége felé. A megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között az ideológia gyorsan elvesztette eredeti funkcióját, dogmává, tudományosan megkérdőjelezhetetlen tanítássá, kvázi „vallássá” meredvedt. Ebből következően már nem a legitimitáció erősítése volt a legfontosabb szerepe, hanem a társadalom totális ellenőrzésének kialakítása és fenntartása. A párt által képviselt tanítás – a klasszikus sztálinista viszonyok között – a társadalom valamennyi tagja számára kötelező volt, az ettől eltérő értékek nyilvános képviselése szigorú tilalom alá esett. Az egyetlen „tudományos megalapozottságú álláspont” képviselése az uralomra került kommunista párt számára azért volt fontos, mert ezzel megakadályozhatónak tűnt az uralkodó szemléletnek ellentmondó értékek és értelmezések képviselése. Magyarországon a szellemi élet hétköznapiiban mindez azt jelentette, hogy az értelmiségieknek le kellett mondani a gondolat és a véleménynyilvánítás szabadságáról.

A társadalom gyökeres átforgatásának programjában kiemelt szerepet kapott a kommunikáció átalakítása és a nyelv jelentéstartalmainak megváltozo-

tatása. A hivatalos nyelvhasználat legtöbb eleme a paternalizmus és a katonai nyelv szókészletéből eredt. Ha változásról vagy a társadalmi-politikai átalakulásról esett szó, akkor a „harc” volt a leggyakrabban használt kifejezés. Ennek megfelelően nem a kultúráról, a kulturális és szellemi életéről, hanem a „kultúra frontjáról” beszéltek. A militáns nyelvhasználat értelmében a termelés valójában „csata”, a hiba helyébe pedig az „ellenség támadása” lépett. A felmerülő kérdésekre csak a „párt tanítása”, a „párt segítségé” alapján lehetett választ adni. Magányosnak és elhagyatottnak pedig senki sem érezhette magát, hiszen „országunk a szocialista tábor hatalmas nagycsaládjának része” az állampolgárokról pedig „szocialista államunk gondoskodik”.

A kommunista párt számára, az általa képviselt ideológia következtében vált elsődlegesen fontossá, a kultúra, az alkotó értelmiség behódoltatása. A totális politikai hatalom – jellegénél fogva – önmagát tartotta minden – kulturális – érték forrásának. Ebből következően valamennyi társadalmi, kulturális és művészeti jelenség politikai kérdés lett, illetve szélsőséges módon átpolitikálódott.

1948 után – a szovjet érdekszférába került közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan – Magyarországon is egyeduralgódóvá vált az a hatalmi-politikai gyakorlat, amely a szellemi és a társadalmi élet minden területén elszakította az európai humanista, keresztény-liberális tradícióhoz fűződő szálakat. Ennek a törekvésnek a lényege az európai hagyományok radikális megtagadása, illetve az ország, a kultúra beolvasztása abba az idegen hagyományba, amit a sztálini – pragmatikus – szovjet birodalmi politikává silányított szocializmus fémmjelzett.

Az egytényezősé formált politikai-társadalmi életben a fordulat éveit követően folyamatosan új mentalitásformák, magatartásminták jöttek létre, az „igaz és társadalmilag hatékony” eszme megkérdőjelezhetetlensége jegyében átrendeződtek az értékek, az egyenrangúságon és egyenjogúságon alapuló vita helyét a hatalmi kinyilatkoztatás vette át. A művészetek autonómiáját felszámolva, az állami kultúrpolitika ítélte meg az egyes művek és alkotók értékét. A radikális gazdasági-politikai változásokkal együtt járó társadalmi átrendeződések pedig – egy erőltetett mobilitást gerjesztve – jelentős társadalmi csoportok helyzetét, státusát változtatták meg, igen gyakran értelmetlenül áldozatokat követelve.

Természetesen ez a négy évtizedes korszak sem tekinthető egységesnek, még akkor sem, ha az ideológiai és politikai feltétel- és követelményrendszer az 1948–1989 közötti évek során nem változott meg alapvetően. A választóvonal a hatvanas évek közepén húzható meg. Az addigi hatalmi modell egyértelműen totalitárius, ettől kezdve pedig fokozatosan gyengülő autoritárius jellegű. Ennek megfelelően változott a hatalom és társadalom, a hatalom és kultúra viszonya is, s ezek a változások nem hagyták érintetlenül a társadalom és a kultúra kapcsolatát sem.

Az domináns európai, hagyományelvű kulturális tradíciót 1948–1949-től a szovjet mintára átalakított kulturális szervezet- és értékrendszer váltotta fel. Ez a rendszer a maga merevségében a hatvanas évek első feléig állt fenn és bizonyult többé-kevésbé működőképesnek. A hatvanas évek közepétől másfél évtizeden keresztül a magyar kultúrát az oлдódás és a nyitás jellemezte. Lassú oлдódás a dogmatikusan értelmezett marxista-szocialista eszmények béklyójából, oлдódás az ország nemzetközi – kulturális és tudományos – elszigeteltségéből, nyitás az új szellemi teljesítmények, kezdeményezések, a hétköznapiakat egyre dinamikusabban átforgató tömegkommunikációs, majd a kibontakozó informatikai világkultúra, a modern művészeti irányzatok, valamint a tudományos eredmények adaptációja felé. Ekkor vált az úgynevezett három T

– tiltás, tűrés és támogatás – a kultúrpolitika rendszerspecifikus alkotóelemévé. A korszak elején a tiltás és a támogatás dominanciája volt a jellemző, a túrt kategóriába sorolt alkotók, művek és kulturális-művészeti kezdeményezések köre csak lassan bővült. A szocialista korszak utolsó évtizedének magyarországi kulturális mozgásait a „kapcsolódó kultúra” fogalmával lehetne leírni, ami elsősorban a magyar és az európai kultúra, tudomány, művészet műhelyeivel való kapcsolatteremtés és fokozatosan bővülő együttműködés akadályainak gyorsuló ütemű megszűnésével, a személyes és intézményes kapcsolatok szorosabbá válásával jellemezhető. Az előző időszakokhoz képest ekkor a kultúrpolitika tűréshatárának folyamatos bővülése volt tapasztalható. A magyar szellemi élet számos alkotója – a nyílt ellenzéki politikai fellépést vállalók kivételével – a tiltottból a túrt, olykor a túrtból a támogatottak csoportjába került át. A kultúrpolitika már nem törekedett a szocialista eszmények kizárólagosságának a megőrzésére, beérte a – mindinkább látszólagossá váló – hegemonia fenntartásával.

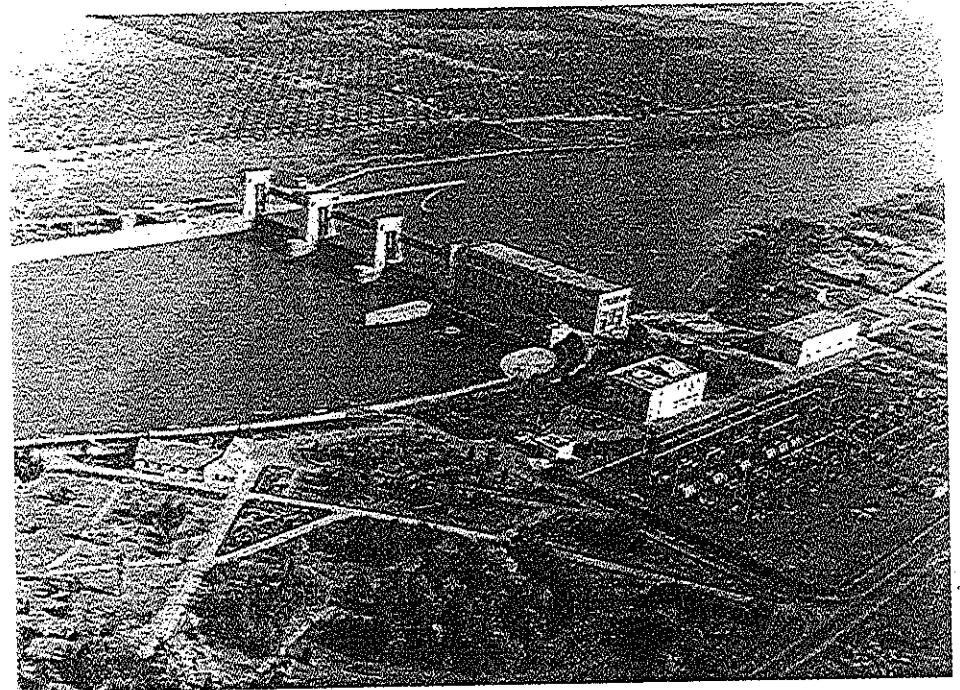
A nyolcvanas évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista tervgazdálkodás, az egypárti hatalomra épülő politikai rendszer fenntarthatatlan. A rendszer már nem volt képes a politikai-ideológiai meghatározottságából fakadó törekvések érvényesítésére, a marxista ideológia elvesztette korábbi kizárólagos szerepét, a monolitikus hatalom fokozatosan kénytelen volt engedni az autonóm politikai-szervezeti formákat öltő társadalmi nyomásnak. Így válhatott az 1987–1988 és 1990–1991 közötti szűk fél évtized az egypárti tekintélyuralmi rendszerből a parlamentáris demokráciába történő átmenet időszakává. A nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján a magyar kultúra és tudomány az ideológiai kötöttségtől megszabadulva visszanyerte önállóságát, ám az új politikai, gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelő intézmény- és finanszírozási rendszer kialakításának elhúzódása komoly gondokat jelent.

TÁRSADALMI TÉR, TERMÉSZETI KÖRNYEZET

A II. világháború követő évtizedek az ember és környezet viszonyának változása felől közelítve két részre oszthatók. A hatvanas évek végéig tartó extenzív gazdasági fejlődés korszakában az ország vezetése a természeti környezetet korlátok nélkül felhasználható erőforrásként kezelte. A gazdasági szerkezet centralizáltsága, az erőltetett iparosítás egyoldalú nehézipar-fejlesztése és alapanyag-szükséglete az átlagosnál és a szükségesnél jobban megterhelte a környezetet. A természeti értékek megítélése jelentősen romlott, a tájat – a sztálini felfogásnak megfelelően – az emberi akarat igényei szerint szabadon átalakíthatónak tekintették. 1950-ben például nagyszabású tervet dolgoztak ki a Hortobágy hasznosítására, a természeti kincsekben gazdag szikes pusztát mezőgazdasági nagyüzemmé akarták átalakítani. E terv részét képezte a három részből álló tiszai vízlépcső építése. Ez azonban nem valósult meg az eredeti tervek szerint. Végül a tiszalöki vízlépcső és a Keleti-főcsatorna készült el 1956 elejére, a kiskörei vízlépcső építése néhány évvel később fejeződött be.

Az egyes beruházásoknál a várható és lehetséges környezeti károkat nem vették figyelembe, így gyakorlatilag semmit sem tettek megelőzésükre. A természeti környezet megóvása nem tartozott a gazdaság- és társadalompolitikát formáló szempontok közé. Az újonnan létesített települések és nagyüzemek tervezése során a természeti környezethez való illeszkedésre, a regionális táji adottságokra nem fordítottak figyelmet. Ugyanebben az időszakban sok vonatkozásban átalakult a társadalom nagy létszámú csoportjának, a mező-

A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS ÉS A TERMÉSZETI KÖRNYEZET VÁLTOZÁSA

1. A tiszalöki vízlépcső
1973-ban.

gazdaságból élő falusi embereknek a természethez való viszonya is. Az erőltetett – és a harvtanas évek elején lezáruló – kollektivizálási hullám következtében a hagyományos paraszti életforma gyakorlatilag megszűnt. Ennek következtében alapvetően megváltozott a földhöz való viszony. A korábbi életformával, a munkavégzéssel együtt járó sajátos természetközelség átértékelődött, jelentősége rohamosan csökkent. E folyamatok következtében az 1950–1970 közötti periódus a környezet megóvása szempontjából az elszalasztott lehetőségek időszaka volt. A természet- és környezetvédelem intézményesítése Magyarországon csak a harvtanas években kezdődött meg. 1961-ben született meg a természetvédelmi törvény és ezt követően alakult meg az Országos Természetvédelmi Hivatal, ami korábban a Földművelésügyi Minisztérium keretén belül működő Országos Természetvédelmi Tanács feladatait és hivatali jogkörét vette át. A harvtanas–hetvenes évek fordulójától lassú szemléletváltozás kezdődött el. Ennek lényeges vonása, hogy az ország politikai és gazdasági vezetése, bár korántsem a szükséges mértékben, de a korábbi évtizedekhez képest nagyobb figyelmet szentelt a környezeti kérdéseknek, s ebben a szemléletváltásban közvetett módon az olyan tragikus természeti katasztrófáknak is szerepe volt, mint például az 1970-es tiszai árvíz.

A hetvenes években jöttek létre a természetvédelemmel a kormányzati politika szintjén foglalkozó intézmények. 1976-ban hozták meg az emberi környezet védelméről szóló törvényt, ami a korábbi hasonló jogszabályhoz képest szigorúbb előírásokat tartalmazott, lehetővé téve a környezetvédelmi intézmények hatékonyabb fellépését. 1977-ben pedig a korábbi szervek jogutódjaként létrehozták az Országos Környezet- és Természetvédelmi Tanácsot és a mellé-

rendelt azonos nevű hivatalt. A nyolcvanas évek elejétől lett az oktatásban is egyre fontosabbá a környezetvédelmi szempontok tudatosítása, ebben az időszakban vált kormányzati szinten koordinálttá a természet- és környezetvédelem. Az önálló Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium 1988-ban jött létre. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a környezeti kérdések továbbra is alárendelődtek a gazdasági és politikai szempontoknak, tehát az erre fordítható beruházások összege sem a szükséges, sem a lehetséges mértéket nem érte el a nyolcvanas évek Magyarországon. Ennek megfelelően az emberi élet környezeti feltételei folyamatosan romlottak.

A köztudatban a környezeti kérdések felértékelődését jelentősen meggyorsította az ukrainai Csernobil atomerőművében 1986 áprilisában bekövetkezett katasztrófa. S ugyancsak jelentős mértékben hozzájárult a társadalom környezeti tudatosságának erősödéséhez az, hogy a nyolcvanas évtizedben bontakoztak ki a hazai civil környezetvédő mozgalmak, elsősorban a bős-nagymarosi vízlépcső tervezett építése kapcsán. Ezt az 1970 és 1990 közötti periódust a környezet- és természetvédelem politikai intézményesülése, a továbbra is igen gyenge pozícióban lévő környezeti politika, valamint a társadalom környezeti érzékenységének fokozatos erősödése jellemezte.

A II. világháború utáni korszak alternatív környezetvédelmi kezdeményezései és dokumentumai közül a legkorábbinak a Bokor-Öko csoport 1949-ben Bulányi György szerzetes által megfogalmazott „Régi Írás” című elmélkedése tekinthető. Ebben nagy hangsúlyt kapott a jövő generációk iránti felelősség, a természet tisztelete, a környezet megőrzése. A társadalmi mozgástér lassú bővülésével, a rendszer gyengülésével párhuzamosan jöttek létre a különböző alternatív, az állami-politikai hierarchiától függetlenül szerveződő környezetvédelmi csoportok. 1981-ben alakult meg az Interuniveritas Tudományos Diákkör (ITDK), 1983-ban pedig az ELTE Természetvédelmi Klub. 1984-ben kezdődött a Duna Tájvédelmi Egyesület, illetve a Duna-kör szervezése, a BME Zöld Klubja 1985-ben kezdte meg működését. A hazai alternatív kezdeményezések európai elismerése és támogatása volt, hogy 1985-ben a Duna-kör kapta meg a világszerte alternatív Nobel-díjként ismert *Heyles Életmód* Díjat. A nyolcvanas évek második felében a környezetvédelmi kérdések fontos részét képezték a politikai küzdelmeknek. A zöld mozgalmak az ökológiai kérdések felvetésével és a környezetvédelem ügyeinek képviselésével a rendszerváltó években a politika kérdésfelvetéseit érzékenyebbé tették az általuk képviselt ügyek iránt. A dunai vízi erőmű építése elleni tiltakozó fellépés egyre szélesebb társadalmi bázissal rendelkező, az erősödő társadalmi és politikai nyomás hatására a magyar kormány 1989 nyarán felfüggesztette az építkezést. A nyolcvanas évek ökológiai, társadalmi mozgalmi a polgári demokrácia környezetvédelmének kialakulását alapozták meg, de átfogó társadalomutópia, kritika és ideológiai koncepció hiányában nem léptek fel a polgári demokratikus berendezkedés korlátait is meghaladó demokráciáért.

A szocialista korszakban a természeti környezet is jelentősen átalakult. A környezet állapotának romlásához nagymértékben hozzájárult az épített és a természeti környezet fokozódó diszharmóniája. Romlottak az élővilág feltételei. Az elmúlt évtizedek során több ezer faj vált veszélyeztetetté és 40 növény-, valamint 53 állatfaj pusztult ki. A környezetszennyezésre visszavezethető emberi egészségkárosodás is jelentősen nőtt Magyarországon.

A művelt területek változó dinamikával, de szinte folyamatosan csökkentek. A művelés alól kivett területek 1945–1990 között a kétszeresére növekedtek. A mezőgazdasági hasznosítású terület az 1950-es 7,4 millió hektárról 1990-re 6,1 millió hektárra csökkent. A földterület művelési ágak szerinti meg-

oszlását figyelve megállapítható, hogy a szántó aránya csökkent, a kerteké nőtt, a szőlőké és gyümölcsösöké pedig erősen visszaesett.

A kommunális vízigények és a gazdasági vízfelhasználás a II. világháború utáni évtizedekben rohamosan nőtt. Az összes vízfelhasználás az 1970. évi 3 milliárd köbméterről 1990-re 8 milliárd köbméterre emelkedett. Az ipari és a kommunális szféra együttes szennyvízkibocsátása 1965-ben 300 millió köbméter/év, 1990-ben 850 millió köbméter/év volt. A szennyvíztisztító kapacitás bővítése a viszonylag új és korszerű biológiai eljárások és technikák alkalmazása ellenére sem tartott lépést ezzel a növekedési ütemmel. Ennek következtében az országban található természetes vizek minősége folyamatosan romlott. A legjelentősebb vízfelhasználók és szennyezők a vegyipari és a villamosenergia-ipari cégek voltak. A közművesítés relatíve magas költségei és hazai infrastrukturális beruházások alacsony mértéke miatt a zárt csatornahálózat kiépíthetősége máig elmaradt a vízvezeték-hálózatétól és ez jelentősen növel(té) a talaj szennyezettségét. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint a magyar

2: Tüntetés a nagymarosi vízlépcső ellen 1988-ban a Vörösmarty téren.

lakosság 50 százaléka közcsatornába be nem kötött lakásokban lakik, ami mind a víz-, mind a talajminőséget rontja. A Dunántúli-középhegységben folytatott barnaköszén- és bauxitbányászat, jelentősen csökkentette – az ország ivóvízartaléka szempontjából fontos – karsztvizek mennyiségét és rontotta azok minőségét. A Balaton vízminőségének a gyors romlását a nyolcvanas években tett intézkedések révén sikerült mérsékelni.

A hatvanas évek elejétől kibontakozó magyarországi motorizáció árnyoldalát jelentette a városok levegőszennyezettségének növekedése, ami főként az alacsony technikai színvonalat képviselő és fokozatosan előregedő magyar gépjárműpark számlájára írható. A levegőminőséget jelentősen rontották a hazai nehézipari és vegyipari nagyüzemek, amelyek az ötvenes-hatvanas években gyakorlatilag büntetlenül rombolhatták a hazai környezetet. A légszennyezést okozó üzemek, gyárak a hetvenes évek elejétől fizettek úgynevezett légszennyezési járulékot, 1975-től pedig progresszív légszennyezési bírsággal voltak sújthatók. Magyarországon a levegő szennyezettsége a hatvanas évek elején volt a legmagasabb. A hetvenes évek elejére az energiahordozók szerkezeti átalakulása és a nagy károsanyag-kibocsátó üzemek lassú korszerűsödése következtében a szennyezettség csökkent és alacsonyabb szinten stabilizálódott. Az ipari koncentráció növekedése következtében egyes területeken – Borsodban, a Közép-Dunántúlon és a budapesti agglomeráció területén jelentős mértékben szennyezetté vált a levegő. A nyolcvanas évek végén az ország lakosságának 44 százaléka élt kismértékben, illetve közepesen szennyezett levegőjű területeken.

A termelési technológiák relatív elmaradottsága miatt, a hetvenes évektől fokozódó problémát jelent Magyarországon a hulladékok kezelése és ezen belül is a veszélyes hulladék tárolása. A nyolcvanas évek végére az egy főre vetített, egy év alatt keletkező kommunális hulladék mennyisége meghaladta a 200 kilogrammot. A magyar gazdaság – jelentős mértékben a pazarló működés következtében – a teljesítményéhez képest igen sok hulladékot termelt. A nyolcvanas évek elején egymillió dollárnyi ipari nemzeti termék előállításához 2509 tonna ipari hulladék keletkezésével járt együtt, ami igen magas érték. A nyolcvanas évek elején bevezetett szigorú szankciók ellenére az évtized folyamán számos olyan környezetszennyezés történt, aminek oka ezeknek az anyagoknak a helytelen tárolása volt.

Pozitív változásokat jószerével csak az egy városi lakosra jutó parkterület és az erdőgazdálkodás alá vont területek változása mutat. Az erdőterületek aránya 1975-ben az ország területének 16,6 százalékát, 1989-ben 18,1 százalékát tette ki, a parkterület pedig a fejenkénti 10,7 négyzetméterről, 16,0 négyzetméterre emelkedett. A fokozott védelemben részesített, természeti értékekben kiemelkedően gazdag területek nemzeti parkká alakítása a hetvenes évektől kezdődött meg. Az ország első nemzeti parkját a Hortobágyon hozták létre 1973-ban. A hetvenes évek végén Magyarországon 600 kisebb-nagyobb védett területet tartottak számon, ezek összterülete 380 000 hektár volt.

A köztér, az utcakép, a köztérépítések belső tere, a munkahelyek, a lakóépületek és a lakások berendezési módja az emberi életviszonyok külső mutatói. Ezek alkotják a mindennapi élet kereteit, az egyéni-társadalmi tevékenységek tárgyi feltételeit, körülményeit. Vizuális megjelenési módjuk szorosan összefügg az adott társadalmi viszonyok által determinált életmód-típusokkal. A település urbanizációs foka, a településszerkezet, a köztér nyilvánossági foka, funkcionális sokrétűsége, az épületípus, a lakásnagyság, a lakóterület struktúrája: az életmód predeterminált változó. Magyarországon a társadalmi terek az

A TÁRSADALMI TÉR ÁTALAKULÁSA ÉS AZ ÉPÍTÉSZET

1948 és 1990 közötti időszakban többszörös funkcióváltáson mentek keresztül a politikai változások függvényében. Az első két évtizedes periódusban az ideológia és a propaganda egyeduralma volt a jellemző, a másodikban, pedig a „kvázifogyasztói társadalom” értékeinek közvetítése és a terek részleges humanizálódása.

A szocialista korszakban – az ideológia agresszív terjeszkedő jellege miatt – fokozott figyelmet fordítottak a társadalmi terek politikai-eszmei tartalommal történő megtöltésére. Így a negyvenes évek végétől a magyarországi köztér által nyújtott vizuális élmény is jelentősen átalakult. Eltávolították azokat az alkotásokat, amelyek az előző korszakra emlékeztettek vagy a kultúrpolitika megítélése szerint a szocialista elvárásokkal szemben álló értékeket közvetítettek és az új követelményeknek megfelelő alkotásokat állítottak a helyükbe. A korszak jellemző köztéri alkotása a politikai emlékmű, aminek alakja többnyire optimizmust és dinamizmust sugározta, a szebb jövő ígérését közvetítette. Az „ötvenes évek” során nagy számban felállított köztéri szobrokra jellemző volt, hogy a monumentális méretű szobrok jelentős része felnagyított kisplasztikaként nyert művészi megformálást. Az elsősorban esztétikai funkciójú, díszítő szobrok felállítására a hatvanas-hetvenes évek fordulójától kezdett ismét kibontakozni.

A Rákosi-korszak jelképévé vált nyolc méter magas Sztálin-szobrot 1951. december 16-án nyolcvanezer ember jelenlétében avatták fel Budapesten, az akkori Felvonulási téren. Mikus Sándor alkotása az ötvenes évek első felében betöltötte a propaganda által kitűzött célt. Nem csupán a korszak jelképévé, hanem kultikus tartalmakat is hordozó bálványává vált, amiben – a kommunista párt vezetőinek értelmezése szerint „egy évezred magyar történelmének valamennyi progresszív törekvése megtestesül”. A *Szabad Nép* korabeli cikke úgy vélte „a városunk fölé magasodó Sztálin-szobor azt hirdeti, [...] hogy a hazát szeretni és hűnek lenni a Szovjetunióhoz, hazafiasnak lenni és proletár módra nemzetközinek lenni – egyet jelent”. Az 1956-os forradalom után, az események során ledöntött Sztálin-szobrot nem állították vissza. A térre 1965-ben Lenin-szobor került. A háborút követő években szinte minden magyar település központi helyén, igen gyakran a templomkertben vagy közvetlenül mellette, emlékművet állítottak a II. világháborúban elesett szovjet katonáknak. A kegyeleti funkció ezek esetében másodlagossá vált, a társadalom számára elsősorban a szovjet impérium részévé válást szimbolizálták. Ugyanakkor a magyar és a német katonahalottak emlékének megőrzésére csak a rendszerváltást követően kerülhetett sor.

Az ötvenes években a direkt propaganda eszközeivé váltak a középületek. Homlokzatukat jelszavak, vörös csillagok díszítették, a községek előtt színy- és dicsőségablak álltak. Ezt követően a magyar köztér és az általuk nyújtott vizuális hatások is jelentős változásokon mentek át. A hatvanas és hetvenes években csökkenő mértékben, de megőrizték ideológia-közvetítő szerepüket. 1960 körül kezdett megváltozni az emlékműszobrászat és az épületeket díszítő plasztika tartalmi-tematikai felfogása. A változás lényege a szüggesztívebb-szuverénebb közlési formák lehetőségeinek kialakítása volt. A hatvanas évek elejétől – mintegy kötelező jelleggel – magyar városok többségében Lenin-szobrokat állítottak fel. Az aktuális jelszavakat hordozó táblák az utak mentén, a gyárak, intézmények falain a hetvenes évek végéig országsszerte megtalálhatók voltak. A fogyasztásra ösztönző reklámok, köztéri plakátok az ötvenes években gyakorlatilag elveszítették szerepüket. A hatvanas évek konszolidációs politikája a fogyasztás előtérbe állításával újra teret nyitott a reklámnak. A vizuális hatásokra építő köztéri reklám azonban még a hetvenes

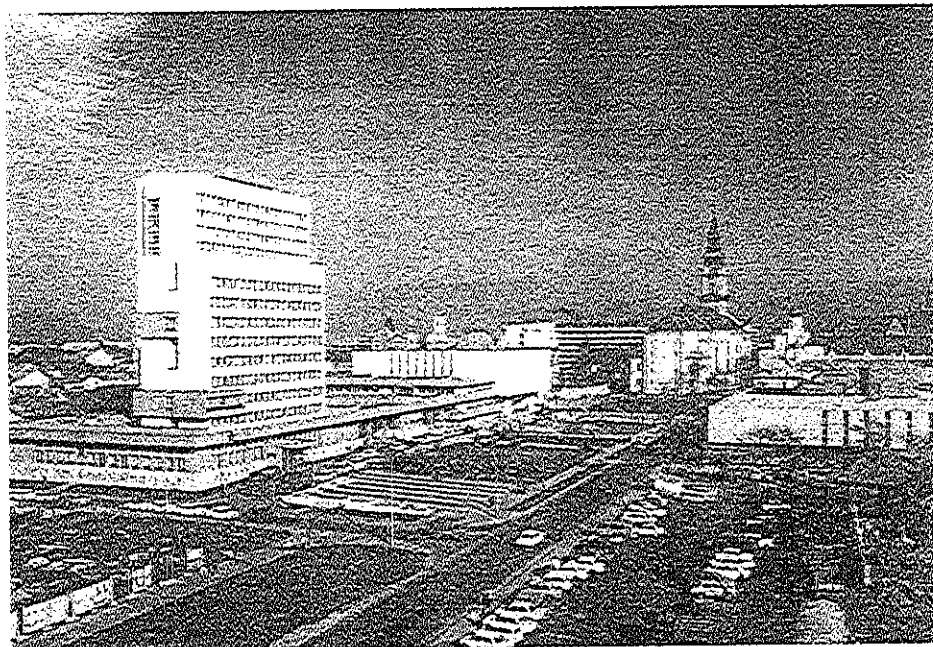

3. Kecskemét hagyományos városközpontja (a felvétel az 1970-es években készült).

években is meglehetősen fantáziaszegény volt. Igazán dinamikusan csak a nyolcvanas évek végétől vált a társadalmi tér elválaszthatatlan tartozékává. A szocialista korszak közterei által közvetített vizuális hatások – a ritka kivételektől eltekintve – ingerszegény környezet létezéséről tanúsítottak.

A településeken belül a házak és intézmények elhelyezkedése és rendje a funkcionális szempontokon túlmutatóan a helyi társadalmi viszonyokra is utalt. A terek rendje követte/követi a társadalom hierarchikus rendjét. A lakóház helye a településen belül többnyire mutatta tulajdonosának társadalmi pozícióját – s annak ellenére, hogy a hagyományos társadalmi szokásrendszer a hatvanas-hetvenes években a falusi térségekben is jelentősen átalakult – még napjainkig is megőrizte valamennyit a korábbi társadalmi szerkezetből, a tekintély által meghatározott értékrendből.

A lakótelepeknek a tömeges lakásigények kielégítése mellett, a társadalmi nivellálódást is gyorsítani kellett volna a szükség, a technológia és az ideológia összekapcsolódása jegyében. Az 1967-től épülő, átlagosan 20-40 000 fős lakossággal rendelkező lakótelepek kezdetben a városok peremén épültek, majd fokozatosan közelebb kerültek a városok belső területeihez. A modernizációnak nem ritkán történelmi városrészek is áldozatul estek. Többek között Óbuda, Debrecen, Kecskemét városmágia gyakorlatilag elveszítette történelmi jellegét. Az új és a régi szerves összekapcsolására sem a megrendelők, sem a kivitelezők nem figyeltek eléggé. Általában túlságosan domináns lett a hatvanas-hetvenes években a városok lakóövezeteinek teleszerű kialakítása. Az ipari és a lakóterületek gyakran túlságosan közel kerültek egymáshoz, ennek következtében ki voltak szolgáltatva az ipari környezetszennyezés ártalmainak (Kazincbarcika, Komló, Tatabánya, Ajka, Dunaújváros). A lakótelep-építések jelentősen csökkentették a

4. Az 1970-es években kialakított új kecskeméti városközpont.

rekreáció céljára hasznosítható területeket, az új lakóterület helyének kiválasztása során, rendszerint figyelmen kívül hagyták az életminőséggel kapcsolatos elemi igényeket, az adott város településszerkezetéből fakadó követelményeket, a közlekedés rendszerének kérdéseit. Magyarországon a hatvanas és a nyolcvanas évek között épült lakótelepek, vizuális szempontból érdektelenek, funkcionálisan pedig meglehetősen sivarak. A többnyire négyszintes fekvő vagy tízszintes álló hasábformával elválaszthatatlanul együtt járt a szerény – átlagosan 53 négyzetméter – alapterületű lakás, a monotonia. A tényleges lakótelepi téren ugyanis olyan alacsony a tárgyak száma, oly kevésbé változatosak az alkalmazott formák, hogy hagyományos értelemben vett vizuális rendről alig lehet beszélni. Ezeknek a tereknek a funkciója a biológiai létfenntartás minimumára redukálódott, ezen kívül jószerével alkalmatlanok voltak a közösségi tevékenységekre. Végül soron a panelházakból álló lakótelepek alacsony szintű lakáskomfortot jelentenek, a ritka kivételektől eltekintve. 1985-ben országosan 408 lakótelep, 518 000 lakásában 1,6 millió fő lakott. Bár – átmenetileg – sikerült közel azonos életfeltételek közé zárni különböző társadalmi státusú embereket, a differenciálódás már a hetvenes években megkezdődött, s a nyolcvanas- kilencvenes években, a magyarországi társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével párhuzamosan, fokozatosan erősödött. A nyolcvanas évektől a lakótelepeken jelentős cserélődés zajlott le, akik tehették, lakótelepi lakásukat jobb minőségűre cserélték, s helyükre rendszerint a távozóknál rosszabb életkörülményekkel rendelkezők érkeztek.

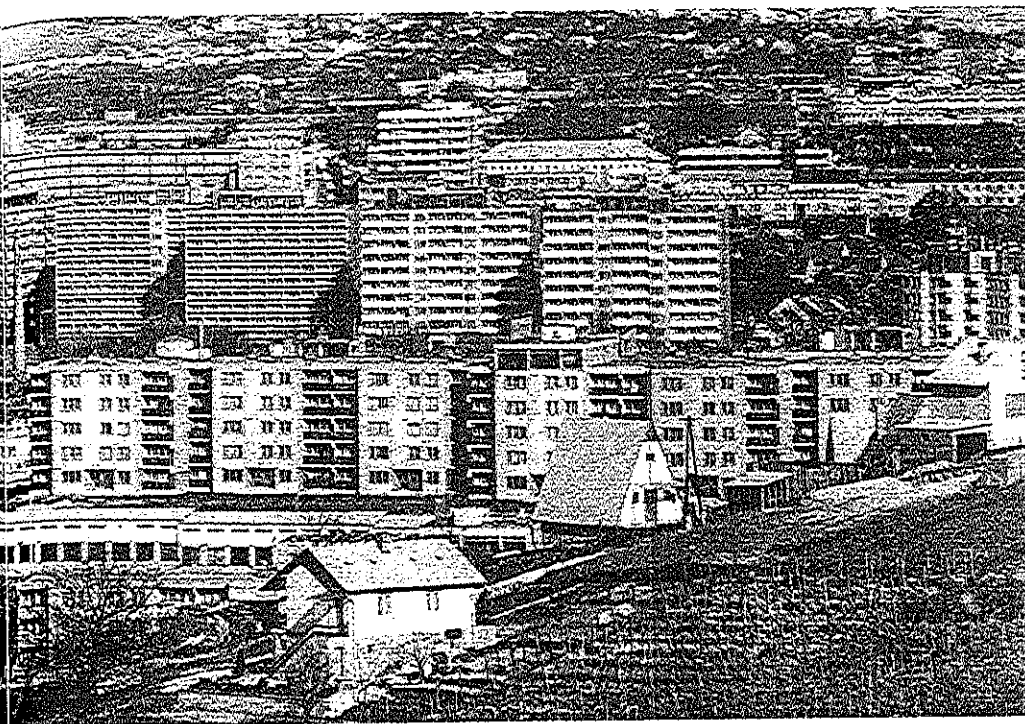
A szocialista kor építészetére jellemző volt a megalómánia, nagyméretű, monumentális épületek, köztéri alkotások és közterek létrehozása. A szocialista realizmus követelményének való megfelelés az építészetben is megkerülhetetlenné vált. Az effajta építészet elsődleges funkciója, az egyenlőségnek, a

5. Lakótelep (Újpalota, Budapest, 1970-es évek).

szocialista rend demokratizmusának, a munka és az élet összetartozásának, a közösségi élet magasabbrendűségének a közvetítése volt. Az épületeknek, köztereknek tükrözniük kellett a szocialista gazdasági rend fölényét, a munkásosztály hatalmát és célkitűzéseit. Az „új élet” megteremtését szimbolizáló „szocialista városok” építései igen gyakran olyan épületegyütteseket, köztereket hoztak létre, ahol nem jutott hely a zöldövezetnek. Bár a művészeti ág jellegénél fogva az építészeti fordulat éveit inkább 1950–1951-re tehetők. A kizárólagossá vált „szocreal” építészeti elmélet és gyakorlat formakészletét az eklekticizmusból emelte át. Az építésznek egyszerre kellett megfelelniük azoknak az elvárásoknak, amelyek középpontjában az „új világ megteremtésének”, a nemzeti nagyság vizuális kifejezésének és a személytelen célszerűség megjelenítésének az igénye állt. Ezek az alkotások nyomták rá a bélyegüket az ötvenes-hatvanas évek lakó- és középületeinek arculatára, s az ettől való eltérés lehetősége a hetvenes évek végétől kezdett megnyílni. Az emberi tényező figyelembevétele, a valóságos szükségletekhez igazodó tárgyi kultúra kialakítása a szocialista korszak folyamán mindvégig korlátozott érvényű maradt.

Az új városok létrehozása mellett, a már meglévő városi tereket alakította át a kor „szocreal” építészete, a falusi térségekben ez a hatás kevésbé érvényesült. Itt inkább a hatvanas-hetvenes évek fordulóján bontakozott ki egységesítési kísérlet, a kockaházak építésének szorgalmazásával. A hetvenes évektől, a fellendülő magánérs falusi családiház-építés azonban sokféle stíluslelemből áll, többnyire a vagyoni helyzetre is utaló lakásépítészeti hozott létre. Alaposan megváltozott a falvak vizuális képe, aminek következtében a táji kü-

lönbségek és sajátosságok jelentősen csökkentek. A városi és a falusi lakásvi-szonyok között alapvető különbség, hogy a magánérs falusi építkezés keretében épült házakban a lakások a városiak jelentős részénél sokkal tágasabbak, az épület környezethez való viszonya rendszerint harmonikusabb.

A lakótelepek emeletes házai egészen másfajta életvitelt jelentenek, mint a kisvárosi zárt, földszintes épületekből álló utcák, vagy a szinte kizárólag családiházak beépítésű falvak. Ugyanakkor a településtípus és a beépítés módja között nem minden esetben volt szoros az összefüggés, családi házas övezetek a kis- és nagyvárosokban is találhatóak. 1970-ben például Budapest lakosságának 43 százaléka lakott földszintes lakóházakban. A földszintes házakban lakóknak alig egyharmada rendelkezett vezetékes vízzel 1970-ben, a városi emeletes házak lakóinak viszont 99 százaléka. Budapesten a családi házakban lakók 88-90 százaléka rendelkezett vezetékes vízzel, a kisvárosokban közel 50 százaléknak, a falvakban pedig 16-18 százaléknak. 1977-ben a magyar lakosság közel 10 százaléka (300 ezer család) a lakásától 100 méternél távolabb eső helyről hordta haza a vizet. A közműhálózat a nyolcvanas években tovább nyílt, a kilencvenes évek elején a magyarországi lakásállomány háromnegyede volt bekapcsolva a vezetékesvíz-ellátásba, addig a közüzemi csatornahálózatra csak a lakások negyede volt rákötve.

A magyar építészet II. világháborút követő kibontakozásának folyamatát az ötvenes évek elején megszakította a kötelezővé tett „szocreal” klasszicizáló stíluselménye. A „haladó hagyományok” erőltetése hosszú időre lehetetlenné tette a hazai építészek számára a modern építészeti törekvések alkalmazását. Az

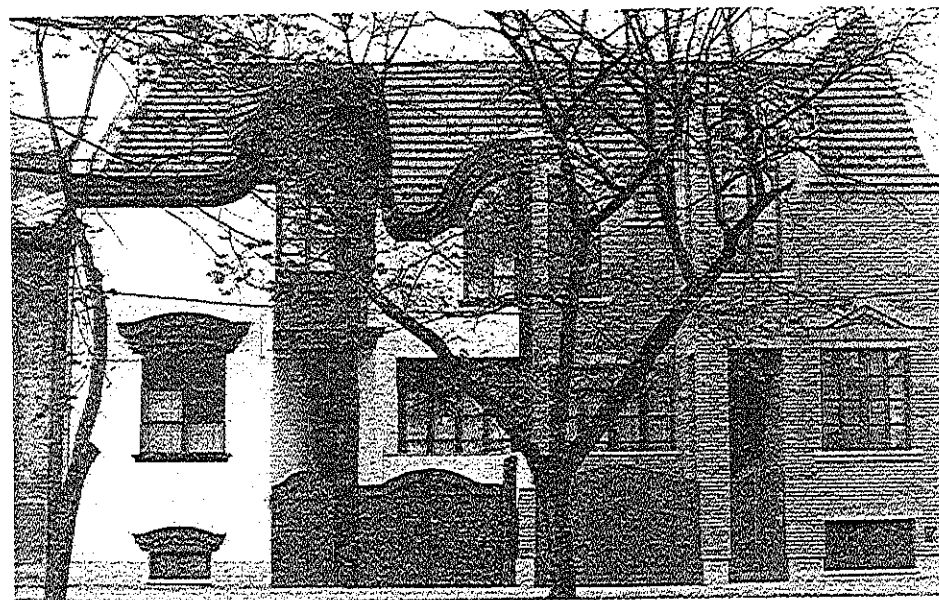
olvadás csak az ötvenes évek végétől következett be, ám a formai kötöttségek alóli megszabadulással együtt járó újító hullám, gyakorlatilag a hatvanas évek közepére kifulladás, s az országban szinte mindenütt ugyanolyan jellegű épületek kezdtek épülni. A „sivár modernség” alkotásai egyáltalán nem alkalmazkodtak környezetükhöz, sőt tüntetően szemben álltak a régi épületekkel, mint az új, a korszerű építészet kizárólagos megjelenítői. E leegyszerűsítő szemlélet jegyében tarolták le egyes városok történelmi központját, hanyagolták el értékes műemléki együttesek helyreállítását. Az építőművészet a szocialista kor folyamán leértékelődött és alárendelődött az építőipari nagyüzemeknek, illetve az ezeket irányító, bürokratikus-paternalista politikai szervezeteknek. Az építészek jelentős része elveszett a sablonmunkákban, kiemelkedni többnyire csak azok voltak képesek, akik tehetségük mellett kellő kitartással is rendelkeztek.

Az „arctalan építészet” a hetvenes évek első felétől kezdett fokozatosan hátrébe szorítani, szellemi műhelyek és csoportok alakultak. Egyre fontosabbá váltak az épületeknek a környezettel alkotott viszonyai, az utcák és terek szerepe. Ez a szerveztség, a természetközelség, a nemzeti hagyományok építészeti megjelenítése jellemzi Makovecz Imre munkásságát, aki a hatvanas évek végétől keltett egyre nagyobb figyelmet markánsan egyéni tervezőmunkájával. Folyamatosan felértékelődött a hagyományokhoz való viszony kérdése is. Ezt állította alkotótevékenységének középpontjába a hetvenes évek elején a Csete György vezetésével, Pécssett létrejött Ifjúsági Iroda is. A hetvenes években pályára lépő új nemzedék jeles képviselői – Magyar Péter, Janáky István, Reimholz Péter, Bán Ferenc, Finta József – már éppen úgy a saját útjukat járták, mint Makovecz Imre és Csete György. A fokozatosan gyengülő ideológiai elvárások egyre kevésbé befolyásolták alkotómunkájukat.

Az építőművészet mozgásterét behatároló külső – politikai és megrendelői körök által meghatározott – feltételek a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától

6. Falusi „kockaház” (1970-es évek).

7. Makovecz Imre tervezte ikerház (Debrecen, 1992).

kezdték alapvetően megváltozni. A gazdasági visszaesés következtében egyre fontosabb lett a takarékoság és a „mindent elsőpörni” multszemlélet helyébe fokozatosan az értékmegőrzés elve lépett. Ezt a folyamatot bátorította a nyolcvanas évek elejétől a helyi társadalmak azonosságudatát is erősíteni akaró városvédő kezdeményezések kibontakozása. Az építészeti szemlélet pedig sokszínűbbé vált azzal, hogy a modernség – olykor – nülzött leegyszerűsítéseivel szemben, megjelent a kifejezésbeli gazdaságra törekvés, a történelmi emlékezet felidézése, a funkcionális igények fokozott figyelembevétele, az alternatív megoldásokat kereső, illetve az ökológia kérdéseit előtérbe állító szemléletmód. Ez a várostervezésben, a területrendezési elképzelésekben és az egyedi épületek tervezésében egyaránt változást hozott. Az építészek többsége már a privát és a nyilvános szféra terei közötti harmónia megteremtésére törekedett munkáiban. A nyolcvanas évek magyar építészetét a végletek jellemezték. A tömeges lakásépítések évtized végi megszűnésével már nem épült több „egyenpanel” épület, a szegényes formakincsű állami lakásépítést az évtized folyamán felváltotta az egyéni igényekre figyelő magán- és társasházi lakásépítés, lakótelepek helyett pedig a családi házas övezetek építése vált meghatározóvá.

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK ÉS ANYAGI KULTÚRA

DEMOGRÁFIAI, TÁRSADALOM- STATISZTIKAI ÁTTEKINTÉS (1949–1990)

Magyarország a II. világháborúban igen súlyos katonai, polgári és anyagi veszteségeket szenvedett. A háborús cselekmények következtében – frontarcok, légitámadások, holocaust, hadifogság – mintegy 800-900 000 fő veszítette életét és elpusztult az 1938. évi nemzeti vagyon 40 százaléka. 1945–1948 között hatalmas méreteket öltött a kényszermigráció, ami jelentős mértékben befolyásolta az ország lélekszámának alakulását. Az érintettek száma 450-550 000-re tehető. A háborús események és az ismét változó országghatárok következtében a

szomszédos országokból 60-80 000 ember menekült Magyarországra. A svábok kitelepítése 1946-1948 között mintegy 170-180 000 főt kényszerített az ország elhagyására. A szlovák-magyar lakosságcsere keretében 90 000 szlovákiai magyar érkezett és 60 000 magyarországi szlovák távozott. A földreform és a kitelepítettek ingatlanainak hasznosítása érdekében az országon belül hozzávetőlegesen 136 000 fő települt át főként az Alföldről Baranya, Tolna, Somogy és Bács megyébe. A változások mértékét jól mutatja, hogy 1949-ben közel 376 000 olyan személy élt Magyarországon, aki az 1938-as állapotok szerint külföldön – elsősorban Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában született. A háborút követő évtizedekben még egy alkalommal, az 1956-os forradalom után került sor tömeges kivándorlásra, ekkor az átmeneti külföldi tartózkodás után visszatértek leszámítva, mintegy 180 000 ember menekült el az országból. Az ötvenhatosokkal együtt 1945 és 1989 között legalisan és illegálisan 420-430 ezren vándoroltak ki Magyarországról.

Az ország népességének száma 1949-ben 9,20 millió fő, 1960-ban 9,96 millió fő, 1980-ban 10,71 millió fő, 1990-ben pedig 10,37 millió fő volt. A természetes szaporodás az 1953-1954-es 11-12 ezrelékes maximumról, a hetvenes évek elejéig lassan csökkent az átlagosnak tekinthető 2-4 ezrelékes szintre, majd a hetvenes évek közepi – átmeneti emelkedést – követően a nyolcvanas évek elejétől folyamatosan visszaesett. A nyolcvanas évek első felében a születések számának csökkenése, valamint a halálozások számának növekedése következtében a népesség természetes fogyásnak indult, s ez a folyamat a kilencvenes években is tart. A születések száma a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján az európai átlagnak megfelelő 11-12 ezrelékes szinten stabilizálódott, de tartósan emelkedő – 13-15 ezrelékes – szintet mutat a halálozások száma.

A nemek szerinti megoszlás 1949 és 1990 között kisebb ingadozásokat mutat, de a nők száma mindig meghaladta a férfiakét. 1949-ben 1000 férfira 1081, 1960-ban 1073, 1980-ban 1064, 1990-ben pedig 1084 nő jutott. Jelentősen változott viszont a korstruktúra. 1949-ben a népesség 31,7 százaléka, 1990-ben 27,2 százaléka volt 19 évesnél fiatalabb, a 20-59 éves korosztályokhoz 1949-ben 55,7 százalék, 1990-ben 51,3 százalék tartozott. 1949-ben a 60 évnél idősebbek aránya 12,6 százalék, 1990-ben 21,5 százalék volt.

A népesség életkörülményeinek, életviszonyának változásait jelzi a várható élettartam alakulása. A háborút követően – a hatvanas évek közepéig – a nők és a férfiak születéskor várható élettartama viszonylag egyenletesen emelkedett, és elérte a 72, illetve a 67 évet. Ettől kezdve a férfiaknál visszaesés, a nőknél további mérsékelt emelkedés volt tapasztalható. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a férfiak 65, a nők 74 évnyi átlagos élettartamot remélhettek Magyarországon. Az elmúlt másfél-két évtizedben a legnagyobb mértékben a középkorú férfiak mortalitása emelkedett. Ugyanakkor az ötvenes évektől kezdődően igen jelentős mértékben csökkent Magyarországon a csecsemőhalandóság. A II. világháború utáni évtizedekben a halandósági arányok az ötvenes-hatvanas évek fordulóján voltak a legalacsonyabb szinten. Jelentősen megváltoztak a halálokok: amíg a század közepén még a különböző járványos betegségek (gümőkór, diftéria, hastífusz, emésztőrendszeri hurutok, kanyaró, szamárköhögés) szedték áldozataikat, addig a hetvenes-nyolcvanas években a szív- és érrendszeri betegségek, a rosszindulatú daganatos megbetegedések és a központi idegrendszer sérülései kerültek többségbe. Századunk második felében lényegében az életmód és a környezeti ártalmak határozzák meg a lakosság egészségi állapotát és a halandóság szintjének alakulását.

A társadalom egészségügyi viszonyainak globális javulását elősegítette az egészségügyi ellátás széles körű elérhetősége, színvonalának emelkedése. A tízezer lakosra jutó orvosok száma 1950-ben 11, 1994-ben 41 volt. A kórházi ágyak számának változása is hasonló tendenciát mutat. 1950-ben tízezer lakosra 56, 1994-ben pedig 96 kórházi ágy jutott.

Az ötvenes-hatvanas években az aktív keresők aránya folyamatosan növekedett évtizedenként átlagosan 3 százalékkal. Ez a trend a hetvenes évek közepén fordult meg, azóta az aktív keresők aránya folyamatosan csökken. Ennek oka elsősorban a munkaképes korú népesség számának csökkenése. Az aktív keresők aránya a népességen belül a nyolcvanas években 4 százalékkal, a kilencvenes évek első felében pedig 7 százalékkal csökkent. Ez utóbbi egyértelműen a politikai változásokkal együtt járó gazdasági átalakulás következménye. 1949-ben az aktív keresők száma 4,1 millió, 1970-ben 5,1 millió, 1990-ben 4,5 millió, 1994-ben pedig 3,7 millió fő volt. Az elmúlt fél évszázadban igen jelentősen nőtt a női munkavállalás aránya Magyarországon. 1949-ben az aktív keresők 29 százaléka, 1975-ben 44 százaléka, 1990-ben pedig 46 százaléka volt nő.

A társadalmi viszonyok változásait jelzi az aktív keresőkre jutó eltartottak és inaktívak arányának változása. A nem aktív népesség aránya 1949-től a hetvenes évekig csökkent, majd ettől kezdve ismét növekedett. 100 aktív keresőre 1975-ben 107, 1985-ben 117, 1990-ben 129, 1994-ben (részben a munkanélküliség következményeként) pedig 174 nem aktív jutott. A társadalmi struktúra átalakulását mutatja, hogy 1949 és 1990 között – az aktív keresőkön belül – az értelmiségi foglalkozásúak és vezetők aránya 1,8 százalékról 11,0 százalékra, az egyéb szellemi foglalkozásúaké 8 százalékról 22,4 százalékra emelkedett. Ugyanebben az időszakban a segéd munkások aránya 12,1 százalékról 5,9 százalékra csökkent, a betanított munkásoké 5,2 százalékról 18,1 százalékra, a szakmunkásoké pedig 11,2 százalékról 25,7 százalékra növekedett. Ugyancsak nőtt a mezőgazdasági munkások aránya 6,9 százalékról 11,6 százalékra, ellenben erőteljesen csökkent az egyénileg gazdálkodó parasztok aránya 46,7 százalékról 1,1 százalékra, valamint az önálló kisiparosoké, kiskereskedőké 8,1 százalékról 4,2 százalékra. A kommunista hatalomátvételét követően az 1948 előtti elitpozícióban lévők helyére a pártvezetés felső köréből, az állami és a gazdasági felső vezetők közül álló „nomenklatura elit” került. A nyolcvanas években ez az elit – összetételét tekintve – viszonylag jelentős mértékben átalakult, majd a rendszerváltás teljesítette ki az elitcsoportok átrendeződését.

Az 1948 utáni évtizedek Magyarországnak társadalmi változásait a „felemás modernizáció” (Andorka, 1992) fogalmával lehet jellemezni. Olyan folyamatról volt tehát szó, aminek során a magyar társadalom életkörülményei, az élet anyagi-technikai feltételei fokozatosan javultak, az életminőséget befolyásoló más tényezők azonban lényegében nem. A társadalmi struktúra átalakulásának iránya sok tekintetben hasonlóságot mutat a nyugat-európai társadalmakéval, de lényeges pontokon eltér attól.

A fennálló szocialista politikai rendszer csak a hatvanas-hetvenes években volt képes a mennyiségi gyarapodás biztosítására, a nyolcvanas évek elejétől pedig arra sem. A rendszer természeténél fogva, jelentős mértékben hozzájárult a társadalmi kapcsolatrendszerek gyengüléséhez, a „normális” társadalmak működéséhez szükséges „gyenge szolidaritás” lerombolásához, elsősorban azért, hogy a családi élet szféráján kívül nem tűrt el más közösségi kezdeményezéseket. Erre utal az is, hogy Magyarországon az ötvenes-hatvanas évek fordulójától igen kedvezőtlenül alakultak egyes devianciafajták (öngyilkosság, alkoholizmus) trendjei, ami számos vonatkozásban a magyar társadalmon belül az

emberi kapcsolatok válságának következménye. Felemás az 1948 utáni évtizedek modernizációja azért is, mert nem segítette elő a társadalom konfliktuskezelő-képességének kialakulását és akadályozta a civil társadalmi viselkedésformák kifejlődését, hosszú időn keresztül háttérbe szorította a valóságos értéktelentő és értékközvetítő kultúrát. Azok a modernizációs mutatóként kezelt tények, mint például a foglalkozási szerkezet átalakulása, az iskolázottsági szint növekedése, önmagukban határozott modernizálódásról tanúskodnak. A mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség aránya az 1949. évi 53,8 százalékról 1990-re 15,4 százalékra csökkent. Ugyanakkor 1988-as adatok szerint, a felnőtt lakosság közel 45 százaléka foglalkozott valamilyen formában mezőgazdasági kistermeléssel. A magas arány a korszak sajátos megkettőződött struktúrájú társadalmi, politikai és gazdasági viszonyainak következménye. Ez önmagában is arra utal, hogy a modernizációs folyamat minőségi jegyeit tekintve különbözik a nyugat-európaítól. Szintén ezt erősíti meg a szolgáltatások viszonylagosan elmaradott volta éppen úgy, mint a viselkedéskultúra színvonalának jelentős csökkenése. Az 1948 utáni korszakban a modernizáció Magyarországon elsősorban – időnként kizárólagos jelleggel – iparosodást jelentett. A politikai körülmények következtében jelentősen romlott a magyar társadalom és gazdaság adaptációs képessége. „A magyarországi társadalmi szerkezet megkülönböztető sajátossága volt továbbá, hogy az »első gazdaságban«, az állami újraelosztás dimenziójában elfoglalt pozíció mellett létezett egy második dimenzió, a tág értelemben vett »második gazdaság«, a magángazdaság vagy piac dimenziója. Ily módon »kettős társadalom« állt fenn.” (Andorka, 1992).

Magyarországon a társadalmi struktúra átalakulása – a politikai kényszer hatására – 1950 és 1975 között volt igen gyors. A magyar társadalom 1945 után fokozatosan nyitottabbá vált, majd ez a nyitottság a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára jelentősen csökkent, ezt követően az egyes emberek társadalmi státusváltásának esélyei fokozatosan romlottak. Szembetűnő, hogy a városokban lakó népesség száma lassabban nőtt, mint a városi munkahelyek száma, az iparosodás nem hozta magával az infrastruktúra fejlődését, a városiasodás folyamatának kiterjesztését. Hasonló trendet mutat az iskolázottság. A beiskolázási arányszámok az ötvenes években dinamikusan növekedtek, emelkedett a népesség általános iskolázottsági szintje, ám a hetvenes évek végétől a kilencvenes évek elejéig a fiatal nemzedékeken belül szinte változatlan – relatíve alacsony – maradt az érettség és diplomát szerzők aránya.

Az ötvenes-hatvanas évek magyarországi társadalmi átalakulása szituációs hasonlatosságot mutat a kolonizációval, amikor az idegen hatalom és értékek képviselői eszközökben nem válogatva fogadtatják el az általuk képviselt hatalmat és társadalmi rendet a leigázottakkal, anélkül, hogy azoknak a legkisebb esélyük lenne a mérlegelésre: arra hogy elfogadják vagy elutasítsák az újat. A hatvanas évek végétől a kádári konszolidáció kibontakozása – eredeti szándékaival ellentétesen – a klasszikus szovjet típusú társadalomszerveződéstől való lassú eltérést tette lehetővé elsősorban a második gazdaság dinamikus térhódítása révén, majd a nyolcvanas években az egyes társadalmi csoportok – részleges – gazdasági autonómia-teremtési folyamata felgyorsult és egyre szélesebb rétegeket ért el.

A terület- és településfejlesztési politika a negyvenes-ötvenes évek fordulóján az egyre erőteljesebb centralizációs törekvések jegyében formálódott. 1950-ben az Országos Tervhivatalban és a felügyelete alá tartozó Területrendezési Intézetben dolgozták ki az új idők szellemének megfelelő településfejlesztési politikai irányelveket. A településeknek – a valóságos helyzetnek nem megfe-

TELEPÜLÉSPOLITIKA, LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK

8. Banktisztviselő házaspár esti pihenése a televízió elterjedése előtt (Szolnok, 1950-es évek).

lő – osztályba sorolásával, a falusi térségek, ezen belül a kis lélekszámú települések leértékelésével a későbbi évtizedek szocialista településpolitikájának meghatározó téziseit fogalmazták meg. A diszkriminatív politika a hetvenes évek közepén a magyarországi települések kétharmadát a nem fejlesztendő kategóriába sorolta. A (település)politika a gyakorlatban is hátrányosan különböztette meg a kistelepüléseket, az igen kiterjedt, a hazai mezőgazdasági termelési feltételekből és a földtulajdonviszonyokból következően kialakult tanyarendszert, pedig a magántulajdonosi különállás jelképeként tekintettük, és mielőbbi teljes felszámolását tűzték ki célul. Hasonlóan irreális célkitűzéseket tartalmazott a települési hierarchia csúcsára állított főváros fejlesztési terve, ami a későbbi évtizedek során az infrastrukturális hátrányokban, a lakásellátás hiányosságaiban vált kézzelfoghatóvá. Az erőltetett iparosítás igen nagy hatást gyakorolt a települések egy részére – ekkor vált „szocialista város” Komló, Tatabánya, Kazincbarcika, Várpalota, ekkor kezdődött meg a rendszer jelképévé váló Sztálinváros/Dunaújváros építése. A fejlesztési források központi újraelosztásának többnyire irracionális politikai gyakorlata következtében a területi egyenlőtlenségek igen nagy mértékben nőttek.

A korszakra a városodás folyamata volt jellemző. 1949-ben az országban – Budapesttel együtt – 54, 1960-ban 63, 1980-ban 96, 1990-ben 166 városi rangú település volt. A városok számának emelkedésével párhuzamosan a városi népesség aránya is dinamikusan növekedett. Amíg 1949-ben a magyar lakosság 36,9 százaléka volt városiak, addig 1990-ben már 61,8 százaléka. A községek aránya a településhálózaton belül – a tanyaközpontok kialakításának következtében – 1949 és 1960 között 3 százalékkal növekedett 1960 és 1990 között a települések összevonásának eredményeként 5 százalékkal csökkent. A kor településpolitikájának kétségtelen pozitívuma a városhálózat kibontakozása és a regionális központok megjelenése. Ellenben a településhálózat egésze csak formai értelemben modernizálódott, számos vonatkozásban megmaradt a falu és város között mutatkozó életminőség-különbség. Ugyanakkor városokként is jelentős eltérések mutatkoztak.

A szocialista korszakban igen nagy arányú volt a népesség belső vándorlása. 1949 és 1971 között 1,6 millióról 860 000-re csökkent a tanyákon élők száma. Az ötvenes évtizedben több mint félmillió ember költözött a falvakból a

városokba, 1960 és 1970 között további hárommillió ember hagyta el véglegesen faluját, egy részük a városokban, másik részük pedig a dinamikusabb fejlődést mutató falvakban telepedett le. A hetvenes évek elejétől megfordult a korábban egyoldalúnak tekinthető városba áramlás trendje, ettől kezdődően már a városokból is jelentős számú népesség költözött a falvakba.

Budapest a II. világháborút követő évtizedekben is dinamikusan fejlődött. A főváros lélekszáma 1949 és 1990 között 1,590 millió főről 2,014 millió főre növekedett, a fővárosi népesség gyarapodása 1950 és 1970 között volt különösen gyors. A népesség gyarapodásának elsődleges oka a bevándorlás, ami az ötvenes és hatvanas években volt a legnagyobb arányú. A hetvenes-nyolcvanas években nemcsak a fővároson belüli területi és társadalmi egyenlőtlenségek növekedtek jelentősen, hanem tovább erősödött a főváros társadalmának térbeli elkülönülése az országon belül.

A II. világháborút követő években a háborús károk felszámolása, a lakások újjáépítése volt a legfontosabb feladat. Az ötvenes-hatvanas években igen nagy feszültségeket okozott a lakásépítés elmaradottsága, s ezt a hiányhelyzetet tovább súlyosbította a mezőgazdaságból az iparba vándorló munkaerő városi lakásigénye. Az 1948-at követő korszakban a magyar társadalom többsége számára a megfelelő nagyságú és minőségű lakáshoz való hozzájutás komoly nehézségeket jelentett. 1945 és 1948 között éves átlagban ezer főre – az újjáépített lakásokat is beleszámítva – évente 7 új lakás építése jutott. 1948 után azonban ez a kedvező tendencia nem folytatódott, 1956-ig az ezer főre jutó lakásépítések száma évi 1,8 és 3,2 között ingadozott. A források egyoldalú felhasználásának következtében a települések infrastrukturális fejlesztésére nem jutott elegendő pénz. Így az életkörülményeket alapvető módon befolyásoló lakáshelyzet az ötvenes években folyamatosan romlott. 1949–1954 között a tervezett több mint kétszáz ezer lakásnak alig valamivel több mint a fele épült fel, és az épített lakások minősége is jelentős mértékben elmaradt a reális igényektől. S ez még a kiemelten kezelt „szocialista városok” – esetében is igaz volt. A Sztálin nevet viselő új Duna-menti város népessége az első öt éves terv időszakában hétszerezére nőtt, a 100 lakásra jutó lakosok száma meghaladta az 500 főt. A lakások kis alapterületűek – 35–40 négyzetméter – és igen alacsony komfortfokozatúak voltak. A közműhálózat kiépítése itt és az ország más területein is rendszerint elmaradt a népességnövekedés által megkövetelt ütemtől.

A negyvenes évek végén a bérházak, a nagyobb lakások és családi házak államosításával jelentősen megváltoztak a tulajdonviszonyok, az állami lakásszektor – elsősorban a városokban – dinamikusan növekedett. A városi lakások és házak állami kezelésbe vétele a magántulajdon minél szélesebb körű felszámolását célzó intézkedések részét képezte. A lakáspiac – átmeneti – megszűnése hátrányosan befolyásolta a lakásmobilitást, a helyére lépő elosztási rendszer pedig jelentős társadalmi egyenlőtlenségek forrása lett. Az állami lakásépítés szinte kizárólagos jelleggel a városokra korlátozódott, a falusi térségekben ennek következtében a magánérs lakásépítés jutott döntő szerephez. Sajátos módon a hetvenes évek közepéig az országban évente épült lakások több mint a fele magánérsből épült s csak ezt követően készült több állami finanszírozású lakás.

Mennyiségi szempontból jelentős változás az ötvenes és hatvanas évek fordulójától következett be. Ebben a nyolcvanas évek elejéig tartó periódusban az ezer főre jutó új lakások száma elérte a 9,0-es értéket, ami átlagosan évi 80–100 000 új lakás építését jelentette. A II. világháború után a hazai lakásépítés csúcspontjára 1975 volt, ekkor ezer lakosra 9,4 új lakás építése jutott, 1990-ben viszont már csak 3,9. A nyolcvanas évek első harmadától a lakásépítések száma – a gazdasági

helyzet romlásának következtében ismét visszaesett, s az évtized végén az ötvenes évekre jellemző lakásépítési mutatók váltak meghatározóvá.

Az átlagos lakáskörülmények fokozatos javulása ellenére a lakosság jelentős része még a rendszerváltás időszakában is olyan lakásokban élt, amelyek a korszerűségi követelményeknek korántsem felelnek meg minden tekintetben. 1949-ben 259 lakos jutott 100 szobára, 1990-ben 110. Vízüblítéssel végével 1949-ben a lakások 13 százaléka, 1990-ben 74 százaléka rendelkezett. Fürdőszoba 1949-ben a lakások 10 százalékaiban, 1990-ben 77 százalékaiban volt. 1949-ben a lakóépületek 40 százaléka alapozás nélküli vályog, sár vagy vert föld falazatú volt, 1990-ben már csak a lakott lakások 9 százaléka. Az 1990. évi lakott lakásállomány 67 százaléka 1945 után épült. Közvetett módon ezek a tények is a magyarországi modernizációs folyamat felemáságára utalnak.

Az elmúlt közel fél évszázad ellentmondásos, de meghatározó periódus volt a mai magyar lakáshelyzet kialakulását tekintve. A hatvanas és nyolcvanas évek között épült közel félmillió panellakás a századelei, egyre romló állapotú nagyvárosi bérházakkal együtt a lakásállomány legtöbb problémát jelentő része.

Speciális jelenség volt ebben az időszakban – a háború utáni Közép-Európában egyedülálló méreteket öltő családi, ismerősi kapcsolatrendszerre, a kalákás munkaszervezetre alapozott lakásépítkezés. Ennek eredményeként – igen jelentősen változtak a községi lakásvizonyok. A háború befejeződését követően még általános, komfort nélküli három helyiségből és gazdasági épületekből álló falusi lakásokat a hetvenes-nyolcvanas évekre nagyon sok helyen felváltották a komfortos és összkomfortos lakások. A kilencvenes évek elején Magyarországon már nem beszélhetünk mennyiségi lakáshiányról, minőségiről viszont igen.

JÖVEDELEM, FOGYASZTÁS, HÁZTARTÁS, FOGYASZTÓI KULTÚRA

Magyarországon az egy főre eső nemzeti jövedelem 1938-ban 120 dollárt tett ki, ez az akkori európai átlag 60 százaléka volt. A II. világháború következtében a nemzeti jövedelem csökkent, az 1938-as szintet csak 1949-ben érte el ismét. Az ötvenes években a nemzeti jövedelem jelentősen ingadozott, de összességében az 1949. évi szinthez viszonyítva növekedett. S ez az emelkedő trend egészen a hetvenes évek első feléig megmaradt. Ugyanakkor az erőltetett gazdasági növekedés ellenére, a gazdaságilag fejlett országok és Magyarország között a fejlettségbeli különbség nem csökkent a II. világháborút követő évtizedekben. Sőt az 1973-as olajválságot követő elhibázott magyar reakálás miatt a hetvenes évek végétől újabb leszakadási periódus kezdődött el. Ekkorra kiderült, hogy a külföldi hitelfelvételekből finanszírozott életszínvonal és gazdasági növekedés fenntarthatatlan. A nyolcvanas évek lényegi javulást nem hozó restriktív politikáját követően, a kilencvenes évek elején a keleti piacok összeomlása jelentette az újabb csapást. Ennek következtében a bruttó hazai termék mintegy ötödével csökkent a nyolcvanas évek végéhez viszonyítva.

Az ötvenes évek elején az életszínvonal három éven át tartó visszaesése következtében a reálbér 1952-ben 20 százalékkal volt alacsonyabb az 1950. évinél. Állandósultak a napi élelmiszer-ellátási gondok. A lakosság nagy részét, különösen a parasztságot szinte teljesíthetetlen adó- és beszolgáltatási kötelezettségekkel terheltek. A beruházások arányát a lakossági életszínvonal rovására közel 30 százalékkal megemelték. A beruházások jelentős része közvetlenül vagy közvetve katonai célokat szolgált. Az 1953 közepén meghirdetett új szakaszban a lakosság jövedelme és fogyasztása – az alacsonyabb szintről – 1956 első feléig ismét nőtt. 1956 második felében – a forradalmi események következtében – a nemzeti jövedelem, mintegy 11 százalékkal visszaesett és természetesen a fogyasztás indexe is csökkent. 1956 végén a reáljöve-

delem és a lakosság fogyasztása még így is 31 százalékkal volt magasabb az 1938. évinél. Amíg 1956 előtt a személyes fogyasztás szinte teljes mértékben alárendelődött az iparfejlesztés céljainak, addig a Kádár-kormány politikájának sarkpontjává vált az életszínvonal folyamatos növelése. Így az 1957 és 1978 közötti két évtized a magyar lakosság anyagi életkörülményeinek jelentős és folyamatos javulását eredményezte. A reálbérek ebben az időszakban valamivel több mint kétszeresére növekedtek. Az egy főre jutó lakossági fogyasztás volumene ugyanebben az időszakban két és félszeresére nőtt, a fogyasztási cikkek vásárlása tízszeresére, a háztartási energiafogyasztás pedig három és félszeresére emelkedett.

A fordulat a hetvenes évek végén következett be. 1979-től a növekvő infláció révén megvalósuló jövedelem-visszafogás gazdaságpolitikája érvényesült. Így próbálták helyreállítani a hirtelen felborult gazdasági egyensúlyt. A lakosság széles köreit a legközvetlenebb módon a reálbérek csökkenése érintette. Az 1979–1987 közötti időszakban a reálbérek csökkenése mérsékeltabb – évi 0,6-0,8 százalék – volt, mint a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján. Ekkor a visszaesést a gmk. és más keretek között végzett különmunka révén részben még lehetett ellensúlyozni. 1988–1995 között a reálbérek évi 3,0-3,3 százalékkal csökkentek. Az 1995-ös magyarországi reálbér már csak az 1978. évi szint 73 százalékát érte el. Az életszínvonal visszaesése általános volt, a veszteségeket mérsékelni vagy kivédeni csak azok tudták, akik többletmunka, kapcsolati tőke és a korábban felhalmozott tőke révén jelentős jövedelemkiegészítésre tudtak szert tenni.

A „felemás modernizáció” velejárójaként természetesen az anyagi életkörülmények is lényeges változást mutatnak. 1950-hez (100) viszonyítva 1990-ben az egy főre eső reáljövedelem indexe 375, az egy főre jutó fogyasztásé 344, a reálbérintex 216 volt. A korszakra jellemző vagyoni-jövedelmi nivellációs törekvések nem voltak sikeresek. A jövedelemarányok kiegyenlítése jegyében, az ötvenes évek elejétől – a korábbi 2,6-2,8 arány helyett – mindössze 1,3-1,5-szeres különbség volt a fizikai és a szellemi munka között. Ezzel egyidejűleg szűkültek a képzettséghez kötődő keresetkülönbségek és a munkásságon belül is a képzettség, a korábban jobban fizetett munkások kereseti lehetőségei alakultak a legrosszabbul. Torzította a jövedelmi arányokat az, hogy a munkateljesítménytől függetlenül széles körben álltak rendelkezésre olyan béren kívüli juttatások és járandóságok, amelyekhez mindenki hozzájutott/juthatott, aki alkalmazásban állt. Ugyancsak befolyásolta a korszak jövedelmi viszonyait, hogy a magyarországi árképzés rendszere, olykor jelentősen eltért a termékek és szolgáltatások árát értéküktől és valószínűs áruktól, ezzel kívánva kedvezőbb helyzetbe hozni az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőket. A jövedelemegyenlőtlenség 1948–1970 között általában véve csökkent ugyan, de az ideológikus kívánalmaknak megfelelő egyenlőségi szint sohasem jött létre. A hetvenes évek elejétől pedig a különböző társadalmi csoportok jövedelmi egyenlőtlenségei fokozatosan növekedtek s ebben nagyon jelentős szerepe volt a második gazdaságnak.

A szocialista korszak anyagi gyarapodása igen nagy erőfeszítést igényelt a lakosságtól. A főfoglalkozásban eltöltött munkaidő a harminas és a nyolcvanas évek között mind a férfiak, mind pedig a nők körében csökkent ugyan, de ezzel párhuzamosan – a férfiak esetében különösen dinamikus – nőtt a mezőgazdasági kistermelésre és általában a második gazdaságra fordított idő. Ez egyértelműen jelezte a családi stratégiák változását, azaz a hatvanas évek végétől a családok többsége élt az egyre szélesebbre nyíló mellékjövedelem-szerzési lehetőségekkel. A hetvenes évek első felében a közszégi háztartások

80 százaléka (a korabeli magyar népesség fele, 5,2 millió fő) rendelkezett háztáji vagy kiegészítő gazdasággal. Ezek együttesen az ország összes mezőgazdasági területének 14 százalékát foglalták el és évente az összes mezőgazdasági termelés 30 százalékát állították elő. A háztáji és kiegészítő gazdaságok megművelésére fordított idő igen hosszú volt. A más munkahellyel is rendelkező férfiak napi 1,5-2,5 órát dolgoztak ezekben a gazdaságokban, a nyugdíjasok napi 4,5 órát. A munkahellyel rendelkező nők 0,5-2,5 órát. A hosszabb időt igénylő munkák rendszerint a hérvégére tolódtak. Így művelődésre és szórakozásra még a hérvégén is ritkán jutott idő.

A háztáji és kiegészítő gazdaságok másik életreható és fenntartó tényezője a hiány volt. A hetvenes évek végén az ország kereskedelmi hálózatának viszonylagos fejlettsége és az ellátás alacsony színvonala miatt a községekben a ház körüli gazdálkodással biztosították az élelmiszer-szükségletek fedezetét. A korlátozott termékfelesleg értékesítéséből keletkező kiegészítő jövedelemnek pedig fontos szerepe volt a létbiztonság fenntartásában, a család gyarapodásában. Tőke hiányában, illetve az adott gazdasági szabályozók között az egyes emberek csak a saját munkaerejüket fektethették be, s miután a többletvételt nem vagy csak nagyon nehezen lehetett a termelésbe visszaforgatni, a háztájiból és egyéb kiegészítő gazdasági tevékenységből származó haszon többnyire a lakossági fogyasztás növekedésében vált kezelhetővé.

A II. világháborút követő ínséges idők nem értek véget a helyreállítási periódus első szakaszának lezárásával, egészen a hatvanas évek közepéig elhúzódtak. A hazai élelmiszer-fogyasztás 1950-re elérte ugyan a háború előtti szintet, de sem az ellátás nem volt folyamatos, sem a választék nem volt megfelelő. Ennek a legfőbb oka a kommunista hatalomátvételt követő időszak irracionális hadigazdálkodása volt. A tervutasításos szocialista gazdaságra jellemző hiány változó – a nyolcvanas években jelentősen csökkenő – mértékben, de végigkísérte a rendszer létezését. A változás a hiánycikkek típusának átalakulásában érhető tetten. A hetvenes-nyolcvanas években már nem az alapvető élelmiszer és ruházati cikkek, hanem a nagy értékű és korszerű fogyasztási cikkek hiányoztak krónikus jelleggel. A hiány a társadalmi mentalitás és viselkedéskultúra egyik befolyásoló tényezője lett.

Az élelmiszerfogyasztás lárványos növekedése Magyarországon a hatvanas évek elején kezdődött. Minőségében és mennyiségében a nyolcvanas évek végén érte el csúcspontját a XX. század második felében. Ekkor az egy főre jutó évi húsfogyasztás mutatója meghaladta a 80 kg-ot, a tej- és tejtermék-fogyasztás egy főre vetítve pedig megközelítette a 190 kg-t. A nagy kalória-tartalmú ételek fogyasztása történelmi tradíciókra is visszavezethető, a fogyasztott élelmiszerek korábban lassú struktúráváltása a nyolcvanas évek második felében gyorsabbá vált, de a modern táplálkozási kultúra térhódítása részlegesen maradt.

A fogyasztás szerkezete folyamatosan változott és a fogyasztási cikkek köre dinamikusan bővült a háború utáni évtizedekben. A fogyasztás átalakulása mellett az életminőség változásaira is utal az, hogy az 1948 utáni időszakra esett a villamos energia felhasználásának széles körű elterjedése. Amíg 1941-ben a lakások mindössze egynegyedében volt villany, addig 1960-ban háromnegyedében, 1990-ben pedig több mint kilencztedében.

Ugyancsak a hatvanas-hetvenes évek időszakában változott meg a magyar háztartások felszereltsége. Döntő többségük ekkor szerezt be első mosógépét, centrifugáját, majd ezt fokozatosan automata mosógépre cserélte. Ebben az időben bontakozott ki a szórakoztató elektronikai eszközök beszerzése, majd

9. Reggeli a konyhában. A hétköznapi élet naponta ismétlődő része (Felsőzsolca, 1986).

a magnetofont és a lemezájátót a nyolcvanas évektől fokozatosan felváltották a magas fokú hanghűséget nyújtó komplex zenegépek.

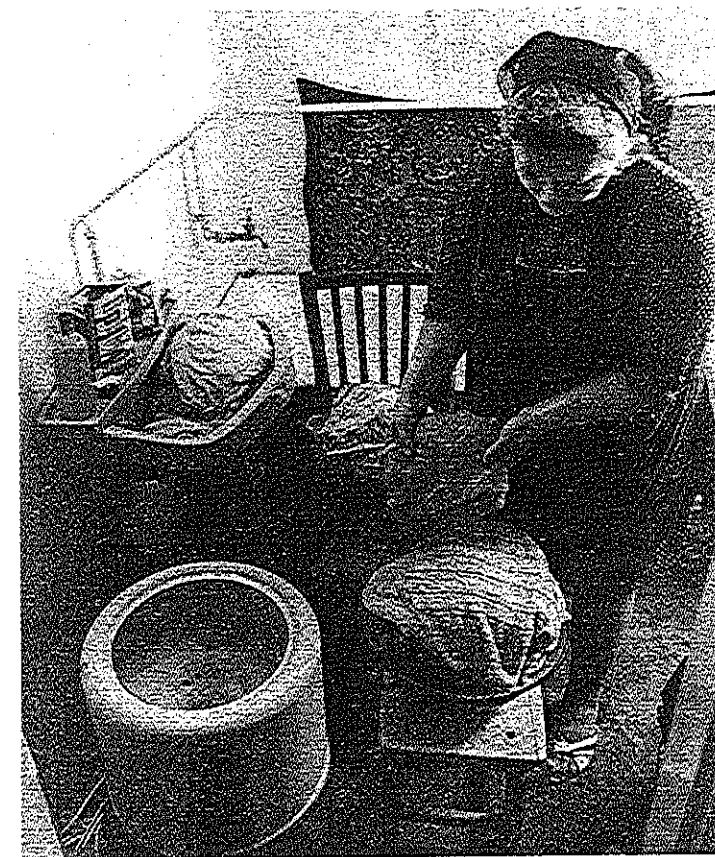
A lakossági fogyasztás változásait tekintve az 1945–1956 közötti évtized, fordulatokban bővelkedő, zaklatott időszak. 1950-re a lakossági fogyasztás elérte, sőt 8 százalékkal meghaladta a háború előtti utolsó békeév szintjét. A kádári konszolidáció által biztosított anyagi gyarapodást mutatja az, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között több mint két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt.

Jelentősen változott a háztartások nagysága és szerkezete is. Fokozatosan kisebb lett az átlagos családnagyság. Csökkent az egy családra jutó átlagos gyermekszám. A falvakban és a városokban is jelentősen mérséklődött azoknak a háztartásoknak a száma, ahol egy vagy több családmag élt együtt. A falusi családok életében, a többgenerációs, tartósan együtt élő családmodellt, felváltotta az életpályáját önállóan kezdő, elemi család modellje. Fokozatosan általánossá és elfogadottá vált, hogy a fiatal házaspár a szülőktől függetlenül, önálló családi házában kezdte meg életét. Az ötvenes-hatvanas évektől kezdve erősödött Magyarországon a heterogámia, a különböző társadalmi helyzetű férfiak és nők összeházasodása, ennek következtében nőtt a társadalmi szempontból vegyes összetételű családok és háztartások aránya. A hetvenes évek közepén, a házastársak társadalmi pozícióját tekintve, a több aktív keresővel rendelkező családoknak közel a fele volt vegyes.

A falusi családok jelentős részének életszínvonala és életkörülményei a hatvanas-hetvenes években nagy változásokon mentek keresztül. Ebben fon-

tos szerepe volt annak, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat tudtak kialakítani a megváltozott körülmények között. Idesorolható a vegyes háztartások kialakítása, a háztáji és kisegítő gazdaságok intenzív hasznosítása. Kétségbevonhatatlan tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia igen nagy terhet jelentett a falusi népesség számára, viszont – olykor a politika ellenében – ez tette lehetővé a falun élők társadalmi helyzetének javítását.

Magyarországon az 1945-öt követő évtizedekben a háztartási munkaszervezetnek igen jelentős összgazdasági szerepe volt. A harminas-hetvenes évek fordulójától a magyar háztartások erősödő affinitást mutattak az otthoni munka megkönnyítésére, a háztartás modernizálására, általában véve a szolgáltatások igénybe vételére. Az ötvenes és a hetvenes évek között a lakosság fogyasztásán belül több mint kétszeresére növekedtek a háztartások fenntartásának és működtetésének költségei. A magánközlekedésre fordított kiadások 1955 és 1975 között tízszeresére emelkedtek. A tartós fogyasztási cikkek vásárlásában is igen jelentős szerkezeti eltolódások következtek be. Az ötvenes évek második feléig, a bútor, a kerékpár, a kályhák és hagyományos tűzhelyek, a motorkerékpár és a rádió domináltak. A hatvanas évek elejétől a különböző elektromos háztartási

10. A mosógép elérte a falusi háztartásokat is (Nagyhegyes, Hajdú-Bihar megye, 1970).

berendezések (mosógép, centrifuga, hűtőszekrény és a televízió) került előtérbe, a hetvenes évek elejétől pedig egyértelműen a személygépkocsi.

Az életmódot is jelentősen befolyásolta a motorizáció dinamikus terjedése. A személygépkocsi-tulajdonlás- és használat tömegessé válása – a fenntartási költségek folyamatos emelkedése ellenére – lehetővé tette a napi ingázást, s megfelelő szállítóeszköz hiányában – a kisegítő gazdaságokban előállított termékek, termények piacra vitelét, értékesítését. Magyarországon 1950-ben a személygépkocsi-állomány 13 054 darabot tett ki, 1970-ben 238 563-t, 1980-ban 1 013 412-t, 1990-ben pedig 1 944 553 darabot. A hatvanas évek közepéig igen lassú volt az éves növekedés, átlagosan évi 20 000 darab, majd a gépkocsi-állomány növekedése fokozatosan gyorsult, és a hetvenes évek közepétől elérte az évi 80 000 darabot, s ez a növekedési ütem jellemezte a nyolcvanas éveket is. A személygépkocsi-állomány változása nemcsak az életmódváltozásokat tükrözi, hanem a hatvanas évektől kibontakozó, az életszínvonal emelésére nagy gon-

11. Lakótelepi költözőkódók (Csepel, 1984).

dot fordító konszolidációs politika megvalósulását is. 1985-ben a magyarországi személygépkocsi-állomány közel fele Budapesten koncentrált. A személyautó korábban is meglévő státusszimbólum jellege és szerepe a nyolcvanas évek második felében jelentősen megnövekedett. A kilencvenes évek elején a birtokolt autó minősége a társadalmi pozíció egyik kifejezési eszköze lett.

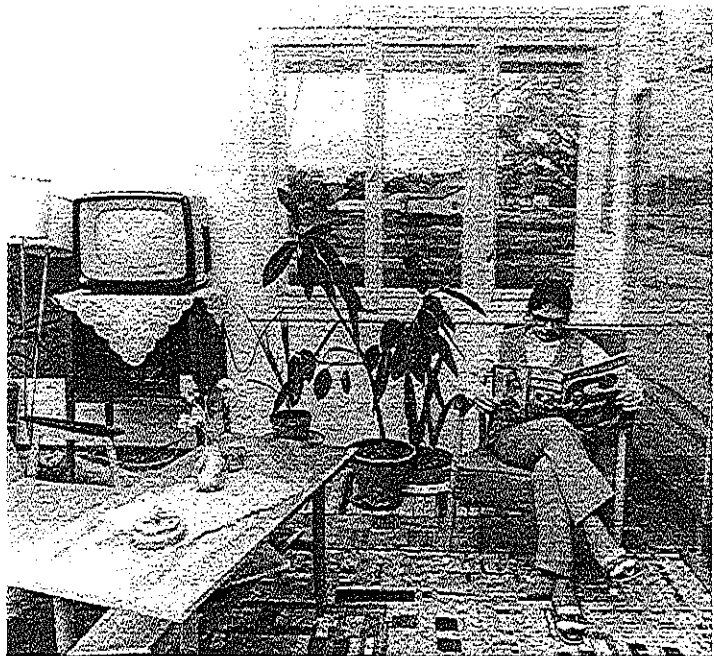
A háztartások kiadási szerkezetében jelentős területi különbségek is megfigyelhetők. A hatvanas-hetvenes években a falvakban élők pénzgazdálkodásában a szolgáltatások és a tömegközlekedés költségei jóval kisebbek, mint a városi háztartásokban, ugyanakkor a magánközlekedés költségei a községekben voltak nagyobbak. Ugyancsak jelentős területi eltérés mutatkozott a falusi és a városi háztartások felszereltségében. A falusi lakóhely általában kedvezőtlenebbül hatott a felszereltségre, mint a városi. A különbség kialakulásában az is szerepet játszott, hogy a falusi háztartások nagyobb figyelmet fordítottak a kisgazdaság működtetéséhez szükséges eszközök beszerzésére az általános háztartás-felszerelési cikkekkel szemben. A városi háztartásokban ez fordítva volt. A falusi családokban a hatvanas-hetvenes évek során csak fokozatosan és kismértékben csökkent a saját termelésű élelmiszer fogyasztása. S ugyanilyen arányban nőtt a vásárolt és a háztartáson kívül elfogyasztott élelmiszereké. A változás üteme e téren is a nyolcvanas években gyorsult fel.

A hatvanas évek első felében a magyar háztartások átlagát tekintve a nők háztartásvezetésre fordított ideje négyszerese volt a férfiakénak. Ez elsősorban a hagyományos női szerep továbbélésének, illetve a női munkavállalás hatvanas évek elején még nem általános jellegének a következménye. A férfiak házimunkára fordított ideje ekkor még meglehetősen csekély volt. A háztartásokban töltött idő a hetvenes évek Magyarországon sem csökkent, a férfiak háztartási tevékenységre fordított ideje ellenben folyamatosan növekedett. A heti háztartási munkacsúcs időpontja szombat lett, különösképpen a szabad szombat – nyolcvanas évek elején történt – bevezetését követően.

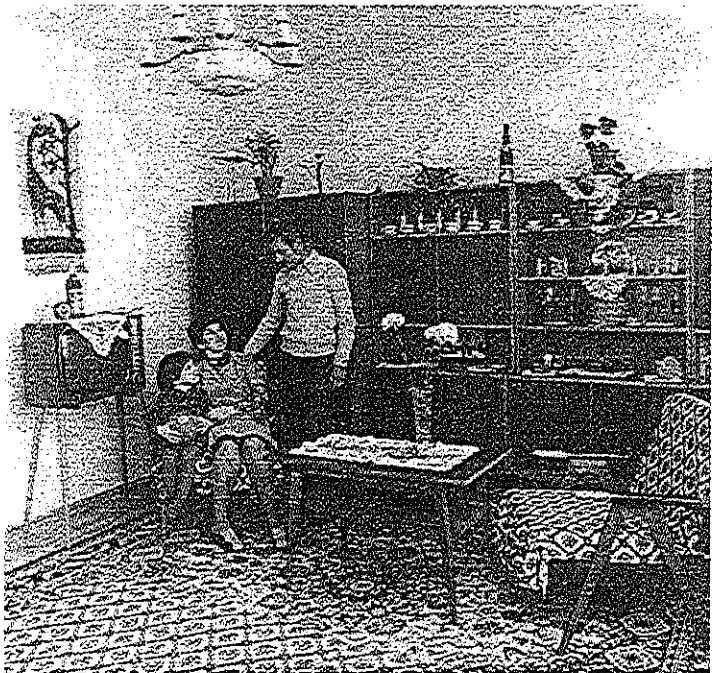
A háború utáni legnagyobb életstílusváltás Magyarországon a hatvanas-hetvenes években zajlott le. Az ötvenes évek katasztrofális hiánykorszaka után, a hatvanas években az ennivaló volt a fő fogyasztási cikk, a hetvenes években pedig a lakberendezési tárgyak és tartós eszközök fogyasztása vált jellemzővé. A változás hátterében a második gazdaság megerősödése állt, ez tette lehetővé a lakossági jövedelmek viszonylag dinamikus növekedését. A korszak első részét a nyugati sajtóban „gulyáskommunizmusnak”, második szakaszát pedig „fridsiderszocializmusnak” is nevezték.

A hatvanas-hetvenes években a faluról városba költözők nemcsak lakóhelyet, hanem életmódot is váltottak. Gyökeresen megváltoztak életkörülményeik is. Rendszerint elhagyták régi tárgyukat, és az új környezet által diktált normákat követve rendezték be lakásukat. A használati tárgyak radikális cserélődése a hetvenes évek folyamán a falusi háztartásokban is végbement. A kockaházakat építők már nem vitték magukkal korábbi eszközeik többségét. A hagyományokhoz való ragaszkodás és az újító kedv ellentétét jelezte, hogy a hetvenes években épített új falusi házak jelentős részében, ha részben átalakítva is, de meghagyták a tisztaszobát.

A szocializmus korábbi korszakaihoz képest a használati, a dísz- és olykor a társadalmi státust is jelző tárgyak iránti igények a hetvenes években kielégíthetővé váltak. A nehézkes beszerzési lehetőségek és a szűkös kínálat ellenére a társadalom tagjainak jelentős része úgy érezte, hogy privát környezetét szabadon alakíthatja, jómódot teremthet és a biológiai szükségleteinek kielégítésén túl, fogyaszthat ételt, italt, vásárolhat tárgyakat, vagyontárgyakat (telket, hétvégi házat, autót). Érdekes nyomon követni azt a folyamatot, aminek során a hetvenes években

12. Falusi lakószoba
(Mezőberény, 1973).

13. Városi szobabelső
(Pápa, 1980).

még státusszimbólumnak számító tárgyak – márkás italok, ajándéktárgyak – a nyolcvanas években mindennapos használati tárgyakká váltak.

A városi lakások arculatában az ötvenes-hatvanas években némiképp háttérbe szorultak a korábban a társadalmi helyzetet is jelző lakberendezési elképzelések. A lakás belső terének alakításában az emberek nagy része a velük azonos helyzetű és életvezetési csoportok által kialakított mintákat követte. „Az államszocializmus keretei között az emberek a XX. századi fogyasztói társadalom polgáraihoz illeszkedve fogyasztáscentrikusan, örömeivel, érzelmileg motiváltan igyekeznek berendezni személyes területüket. Nem a polgári puritán, célszerű, takarékos lakásmintát követték, hanem a modern fogyasztói társadalom tárgyhalmozó lakásmintáját.” (S. Nagy, 1997) A magyar lakáskultúra átalakulása ebben az időszakban a kulturális hagyományok és szokások átrendeződésére is utal. A televíziózás széles körű elterjedésével a készülékeket rendszerint a lakások központi területein helyezték el. A privátszférára koncentráló életforma általánossá válása a nyugat-európai fogyasztói társadalmakkal való azonosulás vágyáról is tanúskodik.

A magyar lakáskultúra sajátossága, hogy alacsony a lakások szobaszáma. Ennek következtében nincs igazán lehetőség a különböző tevékenységek elkülönítésére és a személyes elkülönülésre, ami a modern polgári lakáskultúra alapvető jellemzője. Ezen a téren csak a nyolcvanas évek végétől mutatkoznak lényeges változások.

ÖLTÖZKÖDÉS

A XX. század közepétől felgyorsult a – század első felében megkezdett – kivetkőzés folyamata a falusi térségekben. A hagyományos népviseletek mindennapi használata megszűnt, a házilag készített ruházat helyét átvette a konfekció. A változás kiváltó okai között az élet- és munkakörülmények megváltozása, a korszak kétarcú parasztpolitikája egyformán szerepel. A viselet elhagyásának teljessé válása a hatvanas években következett be, ekkor elsősorban az életforma megváltozása és a nők nagyarányú munkavállalása volt a legfontosabb ok. „A paraszti kultúra felbomlásának folyamata ekkor már megállíthatatlan. A 60-as években a falusi lakosság számára nemcsak paraszti mivoltuk külsőségeinek elhagyása vált kívánatosná, hanem tömegek vállalták a parasztságból való kilépést is, a mobilizáció minden következményével együtt.” (Fülemile, 1991)

Igen gyakran a viselet megváltoztatásának kezdeményezője az a falusi réteg – rendszerint a legszegényebbek – akik falun kívüli munkavállalásra kényszerülve, nemcsak a másfajta öltözködési szokásokkal ismerkedtek meg, hanem fogékonyan reagáltak ezekre. A hétköznapi viselet összeállításának továbbra is meghatározó eleme maradt a pragmatizmus. A sokszoknyás viselet az éppen divatos városi ruházatkodás elemeiből álló viselet váltotta fel. A viselet elhagyásával gyakran a testtartás, a mozgás technikája és a járás is megváltozott. A fordulat következtében a hatvanas években már az számított maradinak, aki még viseletben járt.

A kivetkőzés a II. világháborút követő társadalmi változásoknak, a viszonylag zárt paraszti közösségek felbomlásának a következménye. Az 1960-as években a falusi térségekben végbemenő részleges vagy teljes életmódváltás következményeként felgyorsult, illetve befejeződött a hagyományos paraszti élet átalakulása. A munkalehetőségek és munkakörülmények megváltozása alapvetően érintette az életkörülményeket, befolyásolta a fogyasztást, a hagyományos értékrendet.

1960-ban a falusi asszonyok 10,4 százaléka, 1970-ben már 40 százaléka a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban talált rendszeres munkát. A falun kívüli munka már megkövetelte a paraszti viselet levetését. Az életmódváltásban jelentős szerepe volt a tömegközlekedés fejlődésének. Ugyancsak befolyásolták

14. Reprezentatív divatbemutató 1975-ben.

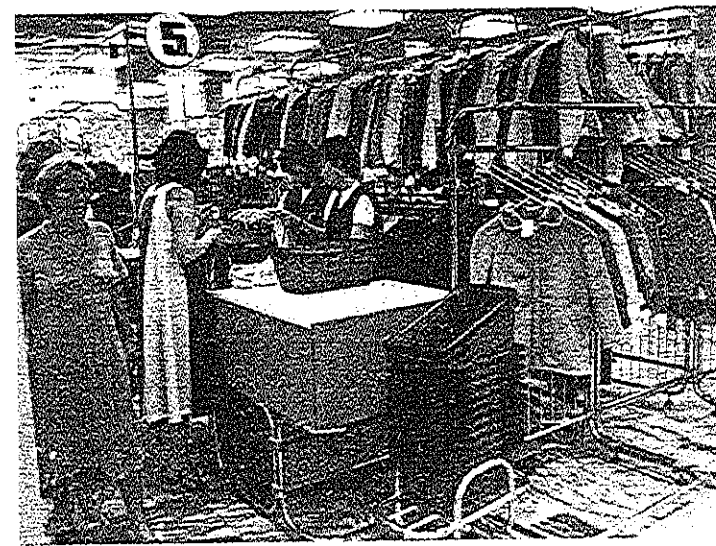
az életmódot a hatvanas évek végétől a tömegkommunikációs eszközök által sugárzott reklámok, amelyek a hagyományostól eltérő életmintákat közvetítettek. Az erőszakos tsz-szervezés és az iparosodás túlhajtása lehetetlenné tette a hagyományörző középparaszti réteg fennmaradását és ezzel együtt – kontrolláló szerepét elvesztve – felbomlott a tradicionális falusi közösség, amely képtelenné vált mérlegelve kultúrájába építeni vagy éppen elutasítani a rázúduló újdonságokat.

A városi öltözködés 1948-ig igyekezett lépést tartani a gyorsan változó divathullámokkal. Ezek követésében fontos szerepe volt az olyan női magazinnak, mint amilyen az 1946–1949 között megjelenő *Asszonyok*, majd az ennek utódaként 1949-től kiadott *Nők Lapja* volt. 1947 végén a Magyar Divattervező Művészek Szakszervezete által rendezett divatbemutató ismertetője már a kezdődő szemléletváltásra utalt, amikor azt hangsúlyozta, hogy „a dolgozó nőnek természetesen más ruhadarabokra van szüksége a mindennapi életben, mint a »dísznő«-nek. A modern tervezőművésznek [...] az a feladata, [...] hogy millió és millió nő számára tervezzen szép és praktikus ruhákat, melyek az élet, az otthon, a munka, a sport és az ünnep alkalmainál jól szolgálgják a millió és millió dolgozó asszony igényeit.” (F. Dózsa, 1991) A „dolgozó nők” igényeinek kielégítésére 1948–1949 után már nem volt szükség divatszalonokra, egyediségre, feltűnést keltő szépségre. A puritán munkásér-

kölcs felmagasztalásának jegyében az uniformizált öltözködés korszaka következett. Minden feleslegesnek ítéltetett az öltözködésben (időnként még a nyakkendő viselete is), ami szemben állt a praktikusság és a célszerűség követelményével. A micisapka, az overall és a lódenkabát egyhangúságát csak a „jampec divat” (csónadrág, vastag talpú cipő) próbálta megtörni, felemás sikkkel. Időközben a divatirányító szalonok helyébe 1950-től a Ruhaipari Tervező Vállalat (később Magyar Divat Intézet) lépett. Az egyedi készítésű ruhákat pedig a fejlesztés alatt álló magyar konfekcióipar igyekezett kiszorítani. Divatbemutatókat továbbra is rendeztek, hiszen a konfekcióipar termékeit is el kellett adni. S az is csak mai szemmel tűnik mulatságosnak, hogy a kifutó felett Rákosi, Lenin és Sztálin portréja volt látható. Aki pedig a divatbemutató után vásárlásra szánta el magát, azt legfeljebb a viszonylag magas árak, a hiányos választék és a gyenge minőség zavarhatta.

Az egyenruhává váló lódenkabát és svájci sapka szürkésége, az erőltetett puritanizmus lényeges mértékben csak az ötvenes évek második felétől oldódott. A nőiség, az egyéniség vállalása ettől kezdve már nem számított politikai kérdésnek. 1957-től elszórtan ismét megjelenhettek tudósítások a párizsi divatbemutatókról. A divathullámok ellenzői a hatvanas évektől immár nem elsősorban a politika köréből, hanem a társadalom konzervatívabb köreiből kerültek ki. A beat és a rockzene térhódításával együtt járó szubkulturális divatjelenségek – a farmernadrág, a hosszúhajviselet, a szakáll – elfogadása hosszú időt vett igénybe. A másság ilyen és ehhez hasonló módon történő kifejezése iránt a politika és a társadalom is a hetvenes évek folyamán vált toleránsabbá. Ez az ideológia súlyának jelentős csökkenésével éppen úgy összefügg, mint a hetvenes évek folyamán kibontakozó „felemás polgárosodás” értékrend-alkító hatásával.

A fogyasztás jelentőségének felértékelődése jelentős mértékben befolyásolta az öltözködéskultúrát és a divatot egyaránt. A hiánygazdaság körülményei között a hazai ipar csak lassan tudott alkalmazkodni a vásárlói igényekhez, bár ezek a törekvések a nyolcvanas évektől fokozatosan erősödtek. Folyamatosan bővült a hazai konfekcióipar választéka, megkezdődött a hazai farmergyártás,

15. Konfekcióvásárlás. Áruházbelső (1970-es évek).

majd licenckihelyezés alapján több világmárka előállítására. A boltláncok és vászárak is folyamatosan színesebbé váltak, megjelentek az exkluzív ruházati cikkek forgalmazó boltláncok, mint például az „S-modell”. A nyolcvanas évektől Budapest egyik lelegeánsabb bevásárlónegyedének – a Váci utca – üzleteiben jelentős és folyamatos volt a forgalom emelkedése. Az ország – akkor még – egyetlen Adidas márkaboltja előtt kigyzó sorokat látva keveseknek jutottak eszébe a nyolcvanas évek végének általában romló életkörülményei.

ÉRTÉKEK, EMBERI KAPCSOLATOK

A II. világháború befejeződését követő esztendőkből, a háborús szerepléssel és a közelmúlttal való szembenézés jegyében, komoly esélyei voltak a magyar társadalmi tudat demokratizálásának. A modern nemzet tudat kialakulását azonban az 1948–1949-es fordulat hosszú időre elodázta, tisztázatlanul hagyva olyan kérdéseket, mint az 1947-es párizsi békekötés által ismételt megerősített „kiszemzeti tudat” vagy éppen a zsidóság asszimilációja és befogadása. 1948-at követő évtizedekben a magyar társadalom értékrendje jelentős változásokon ment keresztül. A marxizmus gondolatköréhez kötődő értékek társadalomra való ráerősítésének a legintenzívebb időszaka 1948 és 1956 közé esik. A szélsőségekig vitt kollektívizmus, a nemzeti érzések sárba tiprása, az emberi jogok semmibe vétele ekkor öltötte a legélesebb formákat. A negyvenes-ötvenes évek erőltetett „modernizációja” Magyarországon az individualizáció, az atomizáció és a szekularizáció erősödését eredményezte, aminek következtében új társadalmi integrációs helyzet alakult ki. Ebben a háború előtti magatartásminták már egyre kevésbé játszhattak szerepet, a hatalmon lévők – a kommunista káderelit – által megjelenített új viselkedési normák pedig inkább dezintegrációs hatást fejtettek ki.

Az 1956-ot követő időszak két periódusra osztható: a hetvenes évek közepéig tartó időszakot a társadalom ideológiai semlegesítése határozta meg leginkább, a hetvenes évek második felétől a nyolcvanas évek végi rendszerváltásig tartó szakasz pedig már a marxista ideológiától és az általa megtestesített értékektől való elfordulás jegyében zajlott. Amíg az ötvenes évek első felében hatalmon lévők megkövetelték a társadalomtól a feltétel nélküli elismerést, a politikai vezetés által kitűzött célokkal való teljes azonosulást és támogatást, addig a harvtanas évektől már egyre inkább csak a hallgatóságos elismerés, az ideológiai-történelmi tabuk és a fennálló politikai viszonyok tiszteletben tartása volt a követelmény. Ennek a szemléletváltásnak a megfogalmazása volt Kádár János 1962-es híressé vált jelszava: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.”

A hatvtanas évek közepétől kialakult depolitizált, a magánélet háborítatlanságát felértékelő, formálisan a „szocialista hatalmi elvárásokhoz” igazodó értékrend a hetvenes évek végéig nem változott jelentősen. A fokozatos elfordulás a nyolcvanas évek elején kezdődött és az évtized végére vált teljessé. A hatvtanas-hetvenes évek magyarországi értékviszonyainak jellegzetessége, hogy számos individuális érték magas fokú stabilitást mutat, s ez a relatív stabilitás a nyolcvanas években is megmaradt. Az adott viszonyok között figyelemre méltó jelenség a magyar társadalom magas fokú individualizációja a nyolcvanas évek elején. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a hatalom részéről csökkenő ideológikus nyomással szemben erősödött minden olyan érték- és magatartásforma, ami az anyagi jóléthez kapcsolódott. A hatvtanas-hetvenes évtizedekben – a mutakozó problémák ellenére – igen jelentős volt a család szerepe a mindennapi életben.

Bár a hatalmi struktúra 1956 után nem változott meg lényegesen, az uralom technikai folyamatosan finomodtak. A Rákosi-rendszer gyakorlatával szemben a politika ekkor már nem mindenáron megtéríteni, hanem közömbösíteni akarta a társadalmat. A pragmatikusabb megközelítés értelmében a múlt megítélése vált az egyik leglényegesebb ideológiai kérdéssé. „A konszolidáció depolitizáló tevékenységének legfontosabb eszköze a dehistorizálás. Az új kurzus nem új múltképet akar [...] A vezetés úgy szabadulhat meg attól, hogy a társadalom múltképpen artikulált politikai tudatot birtokoljon, hogy megszünteti magát a múltképet.” (Szabó, 1988) Ennek első lépéseként 1956-ot meghamisították és így próbálták megváltoztatni a történelmi emlékezetet. A társadalom veresége és személyes érintettsége tudatában partner volt ebben. Az elfojtás következtében „1956 forradalma azonban a magyar fejekben mintha nem odakerült volna, ahol az el nem múlt múltnak van a helye” (Szabó, 1986). Ennek következtében eltűnt a nemzet tudatból „az a politikai csomópont, amely az utána következő 25-30 évet minden tekintetben meghatározza. Akinak a tudatában 56 nem létezik, annak erről a harvtanc évről politikai tudata nem lehet. [...] 56 dehistorizálása lehetetlenné teszi, hogy a társadalom helyzetéről valós képet alkosson.” (Szabó, 1988)

A rendszer felértékelte a műszaki-gazdasági fejlődést és az elérhető javak gyarapodását kínálta pragmatikus jövőképként a társadalom számára. Ezt egészítette ki a „karrier-társadalom” lehetőségének felcsillantásával, ahol nagy előrelépések – különösen a hatvtanas évek végétől – már nem voltak ugyan, de ezzel szemben a kis előrelépések biztosnak tündek. A szolidaritást helyébe a rivalizálás lépett.

A korszak folyamán az emberi kapcsolatok – elsősorban a családi, rokoni és baráti – egyre fontosabbá váltak, a kölcsönös segítőháló működőképesek maradtak, ám az ismeretségi körökön kívül nyúló kapcsolatokban igen nagy fokú volt a bizalmatlanság. Ebben minden bizonytal szerepe volt annak, hogy a politikai rendszer a társadalom tagjainak viselkedését általában kényszerítő eszközökkel – fegyelmi, büntetőjogi úton – igyekezett szabályozni. Ezzel egyidejűleg megnehezítette, hogy társadalmi kezdeményezésre alakuljanak ki viselkedési szabályok, a társadalmi önszerveződés kibontakozását lehetővé tevő normák, a magánzférán átnyúló, a hatalom számára nehezen vagy nem ellenőrizhető kapcsolatrendszerek. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a rendszer természetének lényegéhez tartozott a bizalmatlanság légkörének kialakítása és fenntartása, mert ebben a helyzetben a társadalom tagjai kellően kiszolgáltatottak és sohasem tudhatják, hogy a velük szoros kapcsolatban nem állók, mikor használják fel ellenük a hatalmi intézményeket.

A hatvtanas-hetvenes évek fordulójától a gazdasági reform és a második gazdaság kibontakozásának folyamata okozott jelentős tudati változásokat. A reform a mindennapi élet makrofeltételeit próbálta meg javítani, a kisgazdaságok terjedése viszont új életvitel és -stratégia, illetve élet- és gondolkodásmód kialakítását eredményezte. A hetvenes évek második felére a magángazdasági szektor legálisan és bújtatva, már alapvető helyet foglalt el a magyar társadalom életében. Ennek eredményeként erősödtek a hozzá kapcsolódó értékek: a szorgalom, a tehetség, a leleményesség, a kalkulációs készség. A magánvilág értékeinek a hetvenes évek végétől megerősödő, a rendszertől független identitástudatot kifejező nemzeti tudat kialakításában is szerepe volt, aminek jelentős mozzanata a szomszédos országokban élő, kisebbségi magyarság újrafelfedezése.

Az értékrend, a gondolkodásmód, a viselkedéskultúra megkettződésének, köz és privát jellege szerinti elkülönülésének azonban nemcsak pozitív hatá-